

К-14038

ПЗ26804

ISSN 0453-8048

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№408

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ
СУЧАСНОЇ ФІЛОЛОГІЇ

-1998-

3-50

V.N. Karazin Kharkiv National University

00318990

6

ISSN 0453-8048. Вісн. Харк. держ. ун-ту. № 406, 1 – 156.

Міністерство освіти України

Заснований у 1965 р.

ВІСНИК

Харківського університету

Харків
1998

№408

Актуальні питання
сучасної філології

УДК 801+82.0

У віснику розглядаються актуальні питання сучасної філологічної науки. Лінгвістичні статті присвячені проблемам розвитку мов, лексики, семантики, етимології, словотвору, мовної образності на матеріалі української, російської та іноземних мов. Літературознавчі дослідження охоплюють широкий спектр питань вивчення літератури від середньовіччя до сучасності, проблеми художньої своєрідності і образотворчих засобів літературних творів.

Для науковців і спеціалістів.

Друкується за рішенням Ради філологічного факультету Харківського державного університету (протокол № 15 від 17 квітня 1998р.)

Редакційна колегія:

Відп. редактор: проф. Авксентьев Л.Г.

Відп. секретар: доц. Шеховцова Т.А.

Члени редколегії: проф. Голубева З.С., проф. Калашник В.С., проф. Міхільов О.Д., проф. Московкіна І.І., проф. Михайлин І.І., проф. Піддубна Р.М., проф. Сукаленко Н.І., доц. Безхутрий Ю.М., доц. Кравчук І.С., доц. Лагунов О.І., доц. Шевелєв В. М.

Адреса редакційної колегії:

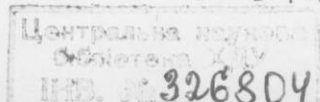
310077, Харків, майдан Свободи, 4, Харківський державний університет, філологічний факультет, Тел.45-73-33.

Відповідальний за випуск — доц. Безхутрий Ю.М.

© Харківський державний університет, 1998.

© Макет, оформлення «Акта», 1998.

Ж-14038

РОЗДІЛ І. МОВОЗНАВСТВО

АНТРОПОНІМІЯ СЛОБОЖАНЩИНИ В XVII СТ.

А. О. Сващенко

нтропонімія старої Слобожанщини ще не була об'єктом детального дослідження лінгвістів. У вступі до опублікованого в 1930 р. списку перших поселенців м. Харкова (Баг.-2), супроводжуваного підзаголовком «Матеріали для ономастики», Д.І. Багалій робить такі побіжні зауваження: «деякі (прізвища — А.С.) пішли від назв ремесел і промислів: Мельник, Різник; від назв місцевостей, народів, рослин, звірів і предметів: Кодацький... Москаль... Стріха... Тетеря; від різних рис людини: Тихий, Дурний...» (Баг.-2, 50). Звичайно в такому короткому вступі (2 с.) історик не мав на меті дослідити походження прізвищ.

Пізніше (в 60-х роках) до аналізу прізвищ старої Слобожанщини вдається С.П. Бевзенко (2). Він досліджує словотвірні типи прізвищ перших харків'ян за реєстром 1660 р. (РК), подає статистичні дані щодо активності тих чи інших формантів у творенні прізвищ і цілком слушно доводить: «Український характер ономастики м. Харкова в середині XVII ст. цілком очевидний» (2, 69). Однак у повідомленні дуже мало уваги приділено семантиці твірних основ так званих «темних» прізвищ; суфікси апелятивів, від яких утворені прізвища семантичним способом, подаються в одному ряду з патронімічними суфіксами як прізвищні: «поодинокі прізвища з суфіксами -ач (Носач), -ий (Вертьї), -ар (Губар) та ін.» (2, 68). Насправді з цими суфіксами утворені апелятиви, а прізвища утворені семантичним способом (як Чех чи Турчин).

Наше дослідження базується на кількох джерелах. Це «Именной список жителей г. Харькова 1655» (Баг.-1), «Списокъ козаковъ полковой службы 1667-1668 pp.» (Баг.-2), «Смотрѣнная книга городовъ ахтырского полка 1686 г.» (СК), «Отрывки изъ вѣдомостей о татарскомъ погромѣ 1680 г.» (О), «Розборні книжки м. Харкова за 1660 р.» (РК). У цих документах зареєстровані не тільки прізвища мешканців м. Харкова, а й міст та сіл Слобожанщини: Липців, Деркачів, Красного Кута, Валок, Коломака, Рублівки, Богодухова, Сінного, Пересічного. Подаючи список 1667-1668 pp., Д.І. Багалій зазначає: «На жаль, прізвища подано в транскрипції російського судового писаря й тому — змосковщено» (Баг.-2, 50). Додамо від себе, що всі названі реєстри складено російськими писарями, рівень грамотності у них був дуже низький, і тому правильну форму прізвища часом вдається встановити, тільки порівнюючи різні його варіанти в різних реєстрах.

Ми не ставимо перед собою завдання аналізувати всі прізвища в списках, а зупиняємося лише на тих, які мають «затемнену» з сучасного погляду твірну основу або проливають світло на загальну тенденцію заселення Слобожанщини (відтопонімі прізвища). Поза увагою в нашій статті залишаються і прізвища з патронімічними суфіксами. Це предмет наступного дослідження.

Серед прізвищ Харківщини вирізняються ті, антропоосновами яких були власні іме-

на. Звичайно, ми не будемо зупинятись на загальновідомих повних чи демінутивних іменах, хоча такі утворення мають місце: Іван Стенура (РК, 154, 1660 р.) — Степан, Савка Фесеня (РК, 159, 1660 р.) — Феодосій та ін. Нашу увагу привернули прізвиська з затемненою твірною основою, що може сприйматись як демінутивна, пейоративна чи просто спотворена форма імені тільки на основі існуючих словотвірних типів. Так, прізвисьце одного з перших харків'ян Мартина — Поруля (Баг.-1, 528, 1655 р.), може, становить собою семантичне утворення від усічено-суфіксальної форми християнського імені Порфирий — пор. відзначені Р.Й.Керстою в пам'ятках XVI ст. імена: Petrula, Radula (<Радионъ<Родионъ>), Sakula (<Сакъ <Исаакъ>), Sieniula (<Сень<Семен (6, 89), а також цілий ряд демінутивних імен з цим суфіксом у російській мові: Венцля < Вениамин (Петр., 260), Витуля < Виктор, Виталий (Петр, 265), Вовцля < Владимир (Петр., 266), Димуля < Дмитрий (Петр., 279) та ін. Правда, не виключена можливість і семантичного переосмислення жіночого імені Поруля < Пора — демінутив від Параска (Петр., 188) — пор. аналогічні українські утворення: Ганнуля < Ганна (Г. IV, 550); Гапуля < Гапа < Агафія (Г. IV, 550); аналогічні форми передували й таким демінутивам, як Пацулька < (Пацуля) < Пазя < Палажка (Г. IV, 558); Паулька < (Пауля) < Пава < Павлина (Г. IV, 559) — пор. також сучасні Нінцля < (Ніна), Зінцля < (Зіна). Антропонім Федор Ли́ка (РК, 153, 1660) становить собою семантичне утворення від Ли́ка, можливо, демінутив одного з імен: Глікерій, По́лікарп, Глікерія (Петр., 310). Харків'янин Собыня (Баг.-2, 51, 1667–1668) і мешканець с. Лозової Микита Собинец (О, 90, 1680), мабуть, дістали свої прізвиська, що потім закріпились як родові прізвиська, внаслідок незвичних форм свого імені Севастіан чи Себастьян. На користь цього припущення свідчать такі форми імені Себастьян, відзначені білоруським дослідником М.В.Бірилою у пам'ятках XVI ст.: Собостіян, 1567 р., Собосян, 1567 р., Собех, 1567 р., Собко, 1567 р. (3, 145), тобто вже в XVI ст. демінутиви утворювались від усіченої форми імені. Суфікс -ин(а) в старій ук-

раїнській мові належав до досить продуктивних формантів, з допомогою яких утворювались демінутиви — пор. наведені Р.Й.Керстою чоловічі імена: Daszyna (1563 р.) (від Дасій), Федина, XVI ст. (від Феодоръ), Харина (XVI ст.) (від Харитон або Захарія), Ярошина (XVI ст.) (від Иерофей) (6, 83). Флексія -я замість -а в досліджуваному прізвисьці, можливо, помилка писаря, а може, результат подвійної демінутивізації (ин + -і-) — пор. аналогічну роль суфікса -і- у жіночих іменах: Мариня (від Марина) (Г. IV, 555) Вавря (від Мавра) (Г. IV, 549), Вася (від Васа) (Г. IV, 549), Ксеня (від Ксена) (Г. IV, 554). Не виключена, правда, й можливість семантичного утворення прізвиська Собыня від жіночого імені Сабина (а — о писарі плутали). Собинец — вторинний демінутив від Собыня, оскільки, як зазначає Р.Й.Керста, суфікс -ець «міг творити варіанти імен від основи, ускладненої суфіксом (6, 79). Прізвисьце козака Леска — Дарон (РК, 158, 1660), мабуть, треба Дорон(ь) виникло внаслідок переосмислення незвичної для оточуючих форми християнського імені Дорофей. Р.Й.Керста відзначає його в пам'ятці XVI ст. — пор.: Доронъ (Федора Дороневича) (6, 110); у російській мові воно має варіант Дороня (Петр., 99).

Прізвиська Корусь (Баг.-2, 51, 1667–1668 р.), Василья Бенка (О, 85–1680 р.), Дешко (РК, 167, 1660), Засець (Баг.-2, 51, 1667–1668 р.) — теж результат переосмислення скорочено-суфіксальних форм християнських імен: Корусь < Корнелій — пор. укр. Андрись < Андрій (Г. IV, 548), Дмитрись < Дмитро (Г. IV, 551), Карпусь < Карпо (Г. IV, 553), Корнусь < Корнило (Г. IV, 553) та ін.; Бенко < Бенедикт — пор. старобілоруське ім'я, відзначене М.В.Бірилою в пам'ятках XVI ст.: Бенько Киневич, 1528 р., Бенько Янович, 1567 г. (3, 41), Дешко, може, від Дамианъ: цю форму Р.Й.Керста відзначає в українських пам'ятках XVI ст. (6, 109), а М.В.Бірила — в білоруських пам'ятках XVI ст. — пор. Дешко Жоров, 1578 р. (3, 57), а може, від Диомид (варіант Демид) чи Диомиаш (варіанти Деонисий, Денисъ) Р.Й.Керста відзначає в пам'ятках XVI ст. (6, 110); Засець < Зась < Захарій

або помилкове написання антропоніма Зосець < Зосима.

Харківський козацький полк формувався з представників інших полків, внесених у реєстр 1649 р. Поповнювався він і за рахунок селян та міщан з різних місцевостей України. Можливо, частина цих людей з якихось причин записувалась не власним прізвищем, а іменувала себе за попереднім місцем проживання (чи народження), тоді виникали антропоніми з синонімічними суфіксами -ськ, -ець, -иц(я), -анин. Прізвищ із суфіксом -ськ в аналізованих пам'ятках дуже багато (26), але незначний обсяг статті і спрямування її на дослідження прізвищ, утворених лексико-семантичним способом, позбавляє нас можливості зупинитися на їхній характеристиці. Слід зауважити, що й іменникові відтопонімічні прізвища якоюсь мірою відбивають характер заселення Харкова. Оскільки топоніми повторюються, ми брали до уваги лише ті, про які на період XVII ст. вже були письмові згадки. Отже, серед перших харків'ян є вихідці з території сучасної Київщини та Черкащини: Дацько Богославець (РК, 155, 1660 р.) — від богуславець — згадку про місто Богуслав Київського повіту знаходимо в документі за 1632 р. — у позові Домініка Казановського, старости Богуславського (ТУ, 297); Івань Максименко Уманець (РК, 150, 1666 р.) — від уманець — виходець з м. Умані (нинішня Черкащина), яке згадується в судовому документі 1616 р. (ІМСУ, ЧО, 546); у 1649 році існував полк Уманський (Бод., 136); Семень Мошенець (РК, 152, 1660 р.) — від мошенець — виходець із с. Мошни на Черкащині, яке вперше згадується в 1494 році у дарчій грамоті великого князя литовського Олександра (ІМСУ, ЧО, 639) — пор. також: «ниже Домантова по правой стороне Днѣпра, на реке на Мошне, город Мошна Вишневецкого. А ниже Мошны... город Черкасы» (КБЧ, 108, 1627 р.); Мошенська сотня належала до полку Черкаського (Бод. 53, 1649 р.), козаки якого цілком імовірно могли оселитися в Харкові; Ілько Корсунець (РК, 154, 1660 р.) — від корсунець — м. Корсунь на Черкащині згадується в книзі гродській Житомирській за 1630 р.: «Тарась... виехавши... в место... Корсунь» (Арх. ЮЗР, ч.ІІІ, т.І, 312); Сидор

Белоцерковець (РК, 141, 1660 р.) — від білоцерковець — згадки про Білу Церкву на Київщині знаходимо в пам'ятці 1583 р. — пор.: «Федор Опанасович... гостя... нашо-го з Белоу Церкву на имя Петрушъка Нелеповича... саблюю, штыком сколол» (АКЖМУ, 52); Васко Пятигорець (РК, 144, 1660) — від п'ятигорець — виходець із с.П'ятигори (нині Тетіївського району на Київщині), вперше згадуваного в документах за 1596 р. (ІМСУ, КО, 676), очевидно, про це поселення йдеться і в «реєстрі» 1649 р.: «Полк Бѣлоцерковский, местечко Пятигоре» (Бод., 124); а також з території сучасної Вінниччини: Івань Мураховець (РК, 170, 1660 р.), Степань Мураховець (Деркачі, РК, 144, 1660 р.) — від мураховець — мешканець с. Мурахови — у 1649 р. «сотня Мураховская» належала до «полку Браславского» (Бод., 170) та сучасної Білорусі: Роман Брегенець (РК, 149, 1660 р.), очевидно, правильно Брагинець — від брагинець — виходець з м. Брагинь в Овруцькому повіті, згадку про яке знаходимо в Книзі гродській Владимирській за 1606 р.: «злочинцы... зъ места Брагиня повтекали» (Арх. ЮЗР, ч.ІІІ, т.2, 150) та в записі 1649 р.: «Makiera pulkownik w Zozowie y w Brahiniu» (Пам., т.І, отд. 3, 383); знаходимо серед перших харків'ян і найближчих сусідів: Василь Чюгуєвець (РК, 154, 1660 р.) — від чугуєвець — «Книга Большому Чертежу» 1627 р. фіксує назву «Чугуево городище» (козаки оселилися тут у 1639 р.) та Грицько Торянинь (СК, 135, 1686 р.) — від торянин — мешканець м. Тор (сучасна назва Слов'янська).

Чільне місце серед слобожанських прізвищ XVII ст. посідають антропоніми, утворені лексико-семантичним способом від апелятивів, що характеризують людей за їхніми індивідуальними ознаками. Такими ознаками могли бути: 1) зовнішність першопосія прізвиська: Придиусь Васько (РК, 139, 1660 р.) — від придиусь «вусань» (Г, ІІІ, 493), Бреус Васко (РК, 1660 р.) від застарілого бреус «людина велика на зріст, неповоротка, незграбна» (Г, 1, 96); Щербаль (Баг.-2, 54, 1667–1668 рр.) — від щербаль «щербатий», а може, з якоюсь вадою — пор. рос. щерба «тріщина, вада» (Д, ІV, 676) та аналогічні деривати з суфіксом -аль: ро-

галь «віл з великими рогами» (Г, IV, 26), носаль «жук-довгоносик» (Г, III, 570); сучасні українські прізвиська Зубаль, Горбаль, Ногаль, Брихаль (7, 110) — семантичні утворення від відповідних апелятивів, які не зафіксовані словниками; Кирнос Максим (РК, 141, 1660 р.) — від кирнос «кирпатий» (на території Дергачівського району функціонує лексема кирнос саме з таким значенням) — пор. також східнополіське кирнати «кирпатий» (Л, 95); Воловач Яцко (РК, 168, 1660 р.) — від воловач «людина з волон» (Г, I, 253), Валеватой Мартынь (Баг.-1, 528, 1655 р.) — від уживаного в XVII ст. прикметника воліоватый «з волон» — пор.: «Гаврило низкої суплекції, товстий, воліоватый» (Т., 295, 1683 р.) та словотвірні дублети: горбатий — горбач, лобатий — лобач, головатий — головач та ін.; Грицко Каркач (РК, 144, 1660 р.) — від каркач «людина з товстою потилицею, загривком чи шиєю» — пор. карк «потилиця, загривок» (Г, II, 222); «казали на карк скарати» (КРК, 1, 57, 1665 р.) — і паралельно «наказуєть... жебы Кост Лазуренко горлом былъ каран» (ЛРК, 57, 1656 р.) та аналогічні деривати з суфіксом -ач (див. вище); Косай (Баг.-2, 52, 1667–1668) — від косай, мабуть, «людина з довгим, густим волоссям» — пор. діалектне поліське коси «волосся на голові в чоловіків» (Л., 104) та аналогічні деривати: борода — бородай «бородатий» (Г, I, 87); лапа — лапай «з великими лапами, руками» (Г, II, 344); Андрей Стрижка (Баг.-1, 529, 1655 р.) — від стрижка «низько підстрижений» — пор.: «стрижка-перестрижка — так дразнять стрижених» (Г., IV, 215); 2) особливості його мовлення: Момат (Баг.-2, 51, 1667–1668 рр.) — від момот «заїка» (Г, II, 443); очевидно, з таким значенням лексема вживалась і в XVII ст.: лат. balbus Є. Славинецький перекладає нѣмучиий, момот (ЛЛС, 100, 1650 р.); Шябун (Баг.-1, 528, 1655 р.) — від шабун, можливо, «той, хто завжди розмовляв тихо», Nomina agentis від білоруського шабуняць «стиха розмовляти (про старих людей)» (Гайд., 75), а може, «жартівник» — від діалектного російського шабунять «висміювати, підсміюватись» (Д., IV, 637); 3) за властивими індивідуумові діями: Верещага (Баг.-2, 51, 1667–1668 рр.) — від верещага

«крикун»; Максим Верещака (РК, 160, 1660 р.) — від верещака «крикун» (Г, I, 136), Ярема Вертий (РК, 154, 1660 р.) — від вертий «шахрай, крутий» (Я, 72) — лексема відзначена в с. Липцях на Харківщині; Бурля (Баг.-2, 52, 1667–1668 рр.) — від бурля, бурла «крикун, підбурювач» (Я, 57), Петро Бурляй (РК, 150, 1660 р.) — від бурляй, очевидно, теж «крикун».

Цілий ряд прізвиськ мешканців Харкова свідчить про рід занять їх перших носіїв. Ми, як уже було сказано, не будемо аналізувати загальновідоміх апелятивів — професійних онімів типу Швець, Крамарь, а зупинимось лише на тих із них, семантика яких сучасному мовцеві видається темною: Ушкола (Баг.-2, 50, 1667–1668 рр.), мабуть, від ушквал «річковий розбійник» (Б.-Н., 370), «розбійник» (Закр., 563); Петро Костюра (РК, 147, 1660 р.) — від костюра «гравець у кості, шахрай» (Я., 385); Тимко Витрикуш (РК, 150, 1660 р.) — від витрикуш (польськ. wytrykusz) «доглядач церковних речей» — пор. у пам'ятці XVII ст.: «На сходцѣ головной брацкой маєть быти... обобране... двоѣх строителей церковныхъ, то естъ пономаровъ albo вытрикушовъ» (Т, 466, 1620 р.). Правда, Ю.К.Редько дотримується іншої думки про походження цього прізвиська: «Витрикус (і Витрикуш) походить із лат. vitricus — вітчим або означало професію шкляра (від vitrum — скло)» (7, 188).

Ряд харківських прізвиськ становить собою результат метонімічного перенесення назви якоїсь ознаки людини на її особу. Такою ознакою може бути якась вада першоносія: Іванъ Ганѣжа (РК, 166, 1660 р.) — від ганѣжа «дефект, вада, гандж» (Г, I, 270). До речі, харківський перепис 1660 р. дає змогу в цьому переконались — пор.: «Гаврило Дереваѣга, от службы отставлен за увечья, што с пушки ногу отбить на Государевой службе» (РК, 143, 1660 р.)

Такою ознакою може бути якийсь одяг чи взуття, деталь чи фрагмент одягу, що вирізняли першоносія з середовища інших осіб: Левко Бутъ (Баг.-1, 529, 1655 р.) — від бутъ «чобіт» — пор.: «бутовъ сафьяновыхъ двое» (Т, 159, 1585 р.); Федор Хантур (О, 90, 1680 р.), козак села Алипцов (мабуть, сучасних Липців), міг дістати своє

прізвище за незвичну для оточуючих форму каптура або за дивну для них назву цієї релігії. Каптур звуть хептуром на Васильківщині (Г, IV, 386). Верхнє вбрання козака Харківського полку Савки Референди (РК, 149, 1660 р.), мабуть, нагадувало ритуальний одяг католицького священика — пор. референда «довга верхня одіж у католицьких священиків» (СЧС, 258).

Семантика твірних основ деяких слобожанських прізвищ може трактуватися по-різному. Це пояснюється омонімією чи багатозначністю лексем в українській мові та її говорах, а також у говорах російської та білоруської мов. Так, прізвище мешканця с. Рублівки Тимошки Цяпка (СК, 137, 1686 р.) може бути семантичним утворенням від цяпко «той, хто цяпає, тобто бере потроху», чи «капає», чи «доїть» — пор. цяпати «виконувати названу вище дію» (Г, IV, 440), чи «той, хто чвакає під час їжі» — пор. лемківське цяпати «чвакати» (Верх., 481) — пор. також аналогічні віддієслівні утворення: хвалько, чванько, відгадько, знайко та ін.

Не виключена можливість, що Цяпка — переоформлене за прізвищним типом прізвисько Цяпка → Цяпко — від цяпка «пляма, крапелька» (лексема відома в південно-західних говорах української мови (Г, IV, 440) чи «курча» (Г, там же).

Прізвище рублівського мешканця Андрюшки Мяля (СК, 137, 1686 р.) може мотивуватися лексемою м'яло 1) «маруда»; 2) «дерев'яний товкач» (Г, IV, 459), а харків'янина Данила Кишкар (РК, 140, 1660 р.) — лексемою кишкар. Кишкар же, можливо, «пихата людина» — пор. кишка «червоний наріст на голові в індики» (Г, II, 242), звідси пихатого звуть кишкати́й (Г, II, 242) — пор. аналогічні утворення: чубар — чубатий, губар — губатий, носар — носатий; можливо, це також Nomina agentis від дієслова кишкати «проганяти курей» (Г, II, 242) — пор. аналогічні утворення назв виконавців певних дій: лікувати — лікар, писати — писар, гаптувати — гаптар, нюхати — нюхар.

Прізвище одного з харків'ян Стеця Тарана (РК, 164, 1660) може свідчити про те, що його першоносії перехворів віспою і мав на обличчі сліди від цієї хвороби — пор.: таран «сліди віспи» (Г., II, 247) (див. вище

Ганджа, Деревага) або був сухий, як тараня (таран «тараня» (Г, там же). Але не виключена можливість, що прізвище Таран — семантичне утворення від таран «товкач у сукновальні» (Г, там же), оскільки, як відомо, прізвиськами (а потім прізвищами) могли стати назви будь-яких реалій, що оточували наших предків.

Прізвище харків'янина Яска Бовдира (РК, 150, 1660 р.), може, утворене від українізованої російської лексеми болдырь (л → в) бовдир «дитина батьків різної національності» (наприклад, татарина чи монгола і слов'янки) (Д, 1, 112), а може, від української лексеми бовдур «димохід» (Г, 1, 78) — у курських російських говорах звучить як болдырь (Д, I, 112), а може, від українського бовдур (бовдир) «неотеса» (Г, 1, 78). Прізвище Боробаш (Баг.-2, 49, 1667–1668 рр.). М.В. Бірила трактує як похідне від кирг. бара «частка, шматок» і баш «голова» (4, 40). У говорах білоруської мови на Браславщині є дієслово барабашыць «дзвеніти» (СБГ, 1, 166). Можливо, це дієслово утворене від іменника барабаш «дзвін». Існує також припущення, що Барабаш — єврейське ім'я, яке означає «зробив це за вказівками Ягве (=Бог прорік йому таку долю)...». За укр. літературою Барабаш виступає як → Варнава також». Можливо, з трьох версій ця найбільш переконлива (5, 37). Прізвище харків'янина Івана — Гура (РК, 167, 1660 р.) можна теж трактувати по-різному. Це може бути семантичне утворення від гура «голова з коротко стриженим волоссям» — пор. це значення у пам'ятці XVIII ст.: «козаки п'хоту... одь окопу отстрихнули других... добре реймента разили, бо заледво гури ихъ при привалку збочили прудшей ей зъ мушкету, нъжли болвѣрь ножицами устригль» (Т, 524, 1720 р.) — або від гура «той, хто роздумує» — Nomina agentis від застарілого українського дієслова гуриати — гурувати «роздумувати, міркувати» (Я, 140). Прізвище козака Захарки — Кика (РК, 152, 1660 р.) може бути семантичним утворенням від українського кика в дитячому мовленні м'ясо, відзначеного Б. Грінченком на Харківщині (Г, II, 238), чи кика «сало» (теж у дитячому мовленні, тільки на Поліссі) (Л, 95), або від українського кика — Nomina

agentis від дієслова *кикати* «кувати» (Г, II, 238), або від російського *кика* — Nomina agentis від діалектного дієслова *кикать* «кричати, журитися, гикати» (СРНГ, 13, 204–205).

Як видно з проведеного дослідження, антропоосновами слобожанських прізвиськ були українські (іноді російські та білоруські) апелятиви. Однак на слобожанському ономастиконі не могли не позначитися стосунки українців із сусідніми народами — слов'янськими і неслов'янськими. Звідси іншомовні прізвиська українських козаків і міщан: *Рарогъ* (Баг.–2, 51, 1667–1668 рр.) — від польськ. *garóg* «дивак, опудало» (WSPR, 877), Семен *Попуца*, мешканець м. Рублівки (СК, 137, 1686 р.), сучасний варіант *Папуца* (написання о замість а, очевидно, помилка писаря) — від рум. *parúsa* «дідусь (у дитячому мовленні)» (PPC, 615); *Контьмиръ* (Баг.–2, 52, 1667–1668 рр.), на думку Н.А.Баскакова, походить від тюркск. *кан* — ган «хан, господар» і *темир* «залізо» (1, 250), отже, «залізний господар»; *Гасанъ* (Баг.–2, 52. 1667–1668) від тюркського імені *Хасан* «добрий», «хороший» (Гаф., 204), Василій *Чекмезъ* (Баг.–1, 530, 1665 р.), можливо, первісно тюркське прізвисько, що з якихось причин стало прізвиськом козака: *чак* «чесний» (Р, III, 2, 1945) і *маз* «веселість, задоволення» (Р, IV, 2, 2110), отже, *чакмаз*, можливо, «чесна веселість, радість».

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

АКЖМУ — Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. — К.: Наук. думка, 1965.

Арх. ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией по разбору древних актов. — К., 1859–1914. — Ч. I–VIII / T.I–XXXV.

Баг.–1 — Багалея Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования. — Харьков, 1905. — Т.1. Приложения.

Баг.–2 — Багалий Д.И. Перші поселенці м. Харкова // Збірник науково-дослідної кафедри історії української культури. — Харків: Держвидав України 1930. — Т.10.

Б–Н — Білецький-Носенко П. Словник української мови. — К.: Наук. думка, 1966.

Бод. — Реестра всего Войска запорожского... составленные 1649 года, октября 16 дня и изданные по подлиннику О.М. Бодянским. — М.: 1875.

Верхр. — Верхратский И. Про говор галицких лемков. — Львов, 1902.

Г. — Гринченко Б.Д. Словарь української мови: В 4-х т. — К., 1907. — Т. 1–4.

Гайд. — Гайдукевич І.М. Некалькі слоў з мясцовай гаворкі // Народнае слова. — Мінск: Навука і тэхніка.

Гаф. — Гафуров Алим. Имя и общество. Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. Словарь. — М.: Наука, 1987.

Закр. — Старосветский бандуриста. Словарь малороссийских идиомов. Составил Николай Закревский. — М., 1861.

ІМСУ — Історія міст і сіл Української РСР. В 26-и т. — К.: Головна редакція української радянської енциклопедії АН УРСР. — КО — Київська область, 1971; — ЧО — Черкаська область, 1972.

КБЧ — Книга большому чертежу. — М.–Л.: АН СССР, 1950.

КРК — Кролевецька ратушна книга 1655–1749 рр. Рукопис.

Л — Лисенко П.С. Словник поліських говорів. — К.: Наук. думка, 1974.

ЛЛС — Лексикон латинський Є.Славинецького. Лексикон словено-латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського. — К.: Наук.думка, 1973.

ЛРК — Лохвицька ратушна книга II половини XVII ст. — К.: Наук.думка, 1986.

О — Орывки из ведомости о татарском погроме // Багалея Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI–XVIII ст. — Харьков, 1886.

Пам. — Памятники, изданные Временною Комиссией для разбора древних актов: В 4-х т. — Т. I–IV. К., 1845–1859.

Петр. — Петровский Н.А. Словарь русских личных имен. — М.: Сов. энциклопедия, 1966.

Р — Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. — Санкт-Петербург. в 4-х т. — Т.1 — 1893, Т.2. — 1899, Т.3 — 1905, Т.4 — 1911.

РК — «Розборні» книжки м. Харкова 1660 р. — додаток до статті В.Юркевича «Харківський перепис р. 1660 // Записки історико-філологічного відділу ВУАН, 1928. кн. XX.

РРС — Русско-румынский словарь. — М.: Госиздат иностранных и национальных словарей, 1954.

СБГ — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5-ці т. — Мінск: Навука і тэхніка, 1979. — Т.1.

СК — Смотрѣнная книга городовъ ахтырского полка 1686 г. // Багалея Д.И. Материалы для истории колонизацию и быта степной окраины Московского государства в XVI—XVIII ст. — Харьков, 1886.

СРНГ — Словарь русских народных говоров. — Л.: Наука, 1977. — В.13.

СЧС — Словар чужих слів. Зібрали Зенон Кузеля і Микола Чайковський. — Чернівці, 1910.

Т — Тимченко Є. Історичний словник українського мови. — Харків, Київ: Держвидав України, 1930.

ТУ — Торгівля на Україні XIV — середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. — К.: Наук. думка, 1990.

Я — Яворницький Д.І. Словник української мови. — Катеринослав: Слово, 1920. — Т.1.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. — М.: Наука, 1979.
2. Бевзенко С.П. З історії української ономастики // Доповіді та повідомлення Ужгородського у-ту, серія філологічна, 1961, 7.
3. Бірыла М.В. Беларуская антрапанімія. — Мінск. Навука і тэхніка, 1966.
4. Бірыла М.В. Беларуская антрапанімія. — Мінск: Навука і тэхніка, 1969.
5. Ірклієвський В. Наші ймення, їх походження та значення. — Мюнхен, 1968.
6. Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування. — К.: Наук. думка, 1984.
7. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. — К.: Наук.думка, 1966.

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБРАЗІВ УКРАЇНСЬКИХ КОЛЯДКОВИХ ПІСЕНЬ

М.І. Філон

сторію вивчення українських колядок можна назвати показовою щодо відображення в ній характеристичних моментів, пов'язаних з різними поглядами дослідників на генезу жанру, ви-токи колядкових образів, їх еволюцію та функціонування.

Наукове вивчення українських колядок, узятих в їх відносно повному складі, започаткував О. Потебня.

І. Франко, оцінюючи творчий доробок автора «Объяснений малорусских и сродных народных песен. Колядки и щедровки», наголосив: «Главним у досліді колядок є розслідування пануючого в них символізму. Розслідування те можна назвати головною заслугою, але подекуди й головним опорним пунктом в етнографічних працях О. Потебні <...>. О. Потебня, по мой думці, трохи прибільшує обсяг символізму в українських і загалом в слов'янських піснях народних. Ся прихильність до символізму в'яється у д. Потебні нерозривно з його прихильністю до міфологічного толкування колядок» [1, с. 189–190].

Сьогодні, після всього зробленого у справі реконструкції світових міфологій, особі індоєвропейської, а також публікацій робіт, в яких частково розкриваються закономірності наукового мислення О. Потебні, можна впевнено стверджувати: прихильність дослідника до міфологічного прочитання колядок, поєднуючись з його обережним ставленням до стадіальної класифікації колядкових образів, лежить у площині об'єктивного наукового пошуку і не піддається оцінкам типу «апріорний», «пси-

хологічно інтроспективний», «наперед заданий» тощо.

Лінію О. Потебні на міфологічне тлумачення колядок продовжив М. Коробка, який сформулював кілька завдань щодо аналізу українських колядкових пісень [2]. На жаль, перспективи наукового аналізу колядок, намічені М. Коробкою на початку XIX сторіччя, не були реалізовані, навіть більше — проти наукової позиції М. Коробки гостро виступив видатний український етнограф В. Гнатюк: «Коробка вкладає цілу форсу в те, щоб виказати, що обряди, вказані проф. Веселовським як чужі, напливові, мають місцевий, український характер <...>. Ми й не повинні так розпинатися за тим, щоби конечно винайти початок обряду; нам повинно більше залежати на розсліді, як він поширений, які в ньому постали зміни під час мандрівки по різних околицях <...>. Взагалі автор добачує майже всюди якусь міфологію, якусь обрядовість, хоч її там не було, нема й не може бути ніколи» [3, с. 218, 220]. Властиво, для самого О. Веселовського проблема генези жанрів народної словесності, зокрема колядок, не була другою: «У сфері релігійного життя народу, наскільки воно зумовлене християнством, зовсім не зайвим є питання: звідки пішов рух і хто був його засновником. Дослідники (Буслаєв, Міллер) схильні відносити наші духовні вірші до дуже ранньої епохи, до перших часів після введення християнства; правданими слід вважати принаймні обря-

дові українські колядки християнського змісту» [4, VI, с. 3].

Уже тільки ця теза О. Веселовського, не говорячи про пізніші спостереження та висновки дослідників, що визначили загальний поступ східнослов'янської міфології другої половини ХХ сторіччя, свідчить про те, що ригоризм, помножений на певні суб'єктивні чинники, не сприяє результативному пошукові відповідей на актуальні питання науки.

Основні положення рецензії В. Гнатюка на розвідку М. Коробки «К изучению малорусских колядок» органічно узгоджуються з традицією неміфологічного, соціально-історичного прочитання образів українських колядок, започатковану в другій половині ХІХ сторіччя В. Антоновичем та М. Драгомановим. На їх думку, колядки — це жанр, що сформувався у межах власне історичної культурної традиції, а його образи здебільшого генетично відображають не міфологічні уявлення про світ, а економічні, політичні, етнографічні особливості життя українського народу [Див. 5]. Звідси — еволюція жанру полягає не в складних процесах трансформації первісних міфологічних сюжетів, текстів та образів, а його екстенсивному розвитку за рахунок зображення різних сторін історичної дійсності.

Поза всяким сумнівом, означені в українському науковому контексті ХІХст. альтернативні підходи до тлумачення колядкових пісень «спровоковані», крім усього іншого, жанровим складом колядок, що визначається динамічною взаємодією текстів, різних за часом складання.

М. Сумцов одним з перших серед українських дослідників кінця ХІХ сторіччя усвідомив необхідність проведення послідовної диференціації діахронічних та синхронічних складників жанрового стану колядок, вказавши при цьому на важливість всебічного аналізу процесів історичної тяглості образів колядкових пісень [6].

Опис колядок, представлений в «Історії української літератури» М. Грушевського [7, Т.1, с. 184–193, 219–226, 230–262; Т. IV, кн.1, с. 158–160; кн.2], а також етнографічних праць О.Воропая [8, с. 54–81], С. Килимника [9, кн. 1, с.45–114], свідчить про те, що дослідники розглядають жанр колядок як величину, в якій репрезентовані тексти,

різномірні не тільки тематично, але й хронологічно.

Сьогодні загальноновизнаним є той факт, що «жанровий простір» українських колядок сформований текстами, які належать до стадіально різних періодів розвитку словесності. «Дослідження історико-типологічного плану переконливо показали, що історія будь-якого фольклорного жанру складається, по-перше, із закономірних і послідовних переходів з одного стану в інший, а по-друге, з еволюційного розвитку всередині певного стану» [10, с. 16].

Знання загальних тенденцій та закономірностей розвитку жанрів народної словесності, зокрема колядок, повинно доповнюватись методами, правилами та прийомми їх аналізу, необхідними для поєднання «емпіричних даних із тим смислом, який ці дані реалізують» [11, с. 169].

Йдеться про кілька найбільш загальних вихідних положень, релевантних для семантичної реконструкції та вивчення історичної еволюції образів українських колядок. **По-перше**, семантична реконструкція мовного образу невіддільна не тільки від реконструкції тексту, але й від головніших моментів генетичної структури жанру колядок. Колядкам, як і будь-яким іншим архаїчним «ритуальним» жанрам, що відзначаються складною будовою, властиві певні принципи розташування текстів та впорядкування інформації. Без знання цих принципів та правил організації інформації годі говорити про семантичну реконструкцію окремих образів українських колядок. Генетична структура жанру найтіснішим чином пов'язана з ритуалами, організованими навколо свята Коляди. Безперечно, свято Коляди являє собою одне ціле, і саме з точки зору цього цілого слід визначити жанрову структуру колядок. Реконструючи ритуал, його цикли та етапи, їх смислове наповнення, ми наблизимось до розуміння логіки жанрової впорядкованості текстів колядок. Для адекватного визначення смислу окремих образів важливо враховувати не тільки те, кому співається колядка, але і її місце в структурі ритуалів колядування. Пор. зауваження О. Потебні: для колядок «властиве піднесення особи, до якої звернена пісня, її справи і всього оточення до

ідеальних положень: до значення світового — суди, наприклад, належать обоження, родичання або дружній зв'язок з божеством» [12, с. 58–59]. «Це, — констатує М. Коробка, — робить природним той прийом, яким користуються з метою возвеличення як колядки, так і щедрівки й весільні (пісні), а саме: підстановки (особи — М. Ф.) на місце міфічної істоти» [2, с. 276].

По-друге, для реконструкції образів українських колядок принципове значення має орієнтація на внутріжанровий аналіз емпіричного матеріалу. Слід відзначити, що окремі дослідники особливо наголошують на доцільності й науковій продуктивності крос-жанрового дослідження фольклору, апелюючи при цьому до загальнотеоретичних постулатів: «Якщо ми прагнемо, — пише З. Можейко, — до адекватності методів дослідження емпіричним об'єктам і бачимо в календарно-землеробському фольклорі не конгломерат жанрових одиниць і суму прийомів, а цілісну систему, що характеризується певними закономірностями й структурною логікою, множинними взаємозв'язками, ми повинні розкрити цю систему аналітичним шляхом» [13, с. 16].

Крос-жанровий аналіз образів міфології та фольклору і можливий, і доцільний, однак при цьому слід пам'ятати, що дослідник, претендуючи на виявлення «певних закономірностей, структурної логіки та множинних взаємозв'язків», повинен неодмінно абстрагуватись від якісної визначеності жанрових одиниць, описувати їх на особливому рівні узагальнення, наголошуючи на універсальних рисах окремих міфологічних та фольклорних елементів.

Внутріжанровий аналіз мовного матеріалу орієнтується на висвітлення досліджуваних об'єктів, узятих у всій повноті їх конкретної смислової реалізації, функціональних контекстів та прагматичних потенцій. «Особлива структура кожного жанру, — проникливо відзначив В. Топоров, — й особлива (позафольклорна) його мотивація забезпечує найбільш повну й природну класифікацію всього матеріалу в межах даної усної традиції» [14, с. 7].

Генетичний та історико-типологічний аналіз образів українських колядок доцільно розглядати в руслі такого підходу до мови, «в основі якого лежить теза про наявність певних каузально-динамічних зв'язків між культурою і мисленням, з одного боку, й історично сформованими типами соціальної діяльності — з другого» [15, с. 8], — динамічними зв'язками, додамо ми, між соціальними типами діяльності та страфіфікацією представлених у культурі семіотичних систем. Звідси особливе значення для вивчення образів колядкових пісень мають факти матеріальної культури. Власне, остання давно вже потрапила в поле зору дослідників міфології та фольклору. «Абсолютно помилково відкидати при вивченні словесної культури культуру матеріальну, бо дія, річ і слово в семіотичному генезисі складають одне неподільне ціле» [16, с. 180]. Це значить, що залучення до аналізу даних археологічних культур різних хронологічних зрізів є не тільки можливим, але й конче потрібним. Тут варто пригадати тезу Б. Путілова про те, що, поєднуючи міф і річ, ми немовби відновлюємо єдність, яка колись реально існувала в історії культури, а потім була штучно зруйнована. При цьому міфи в конкретному смислі — як більш або менш цілісні й завершені сюжети — прочитуються з більшою повнотою і сприймаються набагато глибше, ніж раніше, а речі відновлюють втрачені семантичні зв'язки і входять в широкий культурний контекст. У цьому зв'язку слід вказати на методологічні проблеми, пов'язані, по-перше, з прагненням визначити кореляційні зв'язки між живими, актуальними, етнічно маркованими мовними образами і «реліктовими» предметами, що не мають «етнічного» забарвлення або принаймні розглядаються поза даним етносом; по-друге, з маніфестацією структурно подібних предметів у різних хронологічних зрізах та різних археологічних культурах. Виникає особлива небезпека «етнізувати» архаїчні матеріальні культури, не маючи для цього всієї необхідної інформації. Прямолінійним порівнянням різних за природою феномів можна запобігти, пам'ятаючи про наявність у культурі кількох таксонімі-

чних рядів [Див. 17, с.13–37] і водночас максимально повно залучаючи до аналізу дані сучасної матеріальної культури.

Ідеальним, ймовірно, є випадок, коли предмети архаїчних культур, в їх реконструйованих семантико-функціональних зв'язках, знаходять безпосереднє продовження в матеріальних предметах сучасної української культури. При цьому важливо відзначити одну прикметну думку Л.Огибіна про методику вивчення міфологічних уявлень: «Наскільки тривіально не звучала б ця пропозиція після всього, що досягнуто у справі вивчення індоєвропейських старожитностей, але дослідник повинен відштовхуватись не від інтуїтивного або вже відомого наукового знання про універсальні риси аналізованих явищ або значення мовних форм, а від контексту, під яким слід розуміти не тільки мовний контекст, але й контекст, утворений конкретними етнографічними фактами, специфічними для кожної культурної спільноти» [18, с.313].

Перехід від одного коду до іншого осмислюється дослідниками відповідно до закономірностей множинного вираження міфологічних смислів. «Співіснування в моделі світу різних кодів, кожний з яких має свою певну сферу дії, передбачає ієрархічну класифікацію. Весь цей складний конгломерат на семантичному рівні цілісний, бо він описує один об'єкт — світ з точки зору одного суб'єкта — людини. Змістовна єдність означає можливість переходу від одного коду до іншого за допомогою досить простої процедури. Універсальний алгоритм переходу — A в код₁ = B у код₁» [19, с. 6].

Погоджуючись із сказаним, слід наголосити на одному моменті. Численні факти міфології та символіки не можна пояснити, якщо, реконструюючи архаїчні образи, а значить — відштовхуючись від змістовних величин, в яких уже діють або ще зберігаються семантичні зв'язки між словом і предметом, апелювати до тези про абсолютну гомогенність генези слова і речі: народження деяких міфологом, сюжетів та образів безпосередньо залежало від історичного прогресу у сфері матеріальної культури, і навпаки, концептуальні міфологічні уявлення, закріплені у слові, визна-

чали способи та сфери функціонування певних матеріальних об'єктів. Відтак, доцільно, на наш погляд, правити про динамічні відношення між образно ізоморфними або функціонально тотожними явищами матеріальної та вербальної культури.

Узагальнюючи сказане, наголосимо на тому, що аналіз мовного матеріалу одного жанру, обмеженого даною усною традицією і водночас включеного в широкий контекст матеріального життя народу, особливо в актуальну, співвідносну з даним жанром ритуальну сферу, яка охоплює обряди, культову поведінку, стереотипні архаїчні погляди на інструментальні способи досягнення благополуччя, — все це неодмінно повинно поєднуватись із вивченням матеріалів археологічних культур. Евристичну значимість та верифікаційну спроможність останніх важко переоцінити.

Вірогідно, що саме таке дослідження образної системи українських колядок допоможе глибше визначити прикметні особливості семіосфери української календарно-обрядової поезії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Франко І. Нові праці про Україну // І. Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. — К., 1983. — Т. 27.
2. Коробка Н. К изучению-малорусских колядок // Известия II Отд. Акад. наук. — СПб., 1902. — Т. II, кн. 3.
3. Гнатюк В. Рецензія на працю М. Коробки «К изучению малорусских колядок» // В. Гнатюк. Вибрані статті про народну творчість. — К., 1966. — С. 218–222.
4. Веселовский А. Разыскания в области русских духовных стихов. — СПб., кн.3, 1883. — 461 с.
5. Исторические песни малорусского народа. С объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. — Т. 1–2. — К., 1874–1875.
6. Сумцов М. Научное изучение колядок и щедривок. — К., 1886.
7. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. — К., Т. 1, —1993; Т. 4, кн. 1. —1994; кн. 2. —1994.
8. Воропай Олекса. Звичаї українського народу. Етнографічний нарис. — К., 1993.

9. Килимник Степан. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні [У 3 кн., 6 т.]. – факс. вид. – К., 1994, кн. 1. – Т. 1 (Зимовий цикл).
10. Путилов Б.Н. Современные проблемы исторической поэтики фольклора в свете историко-типологической теории // Фольклор. Поэтическая система. – М., 1976. – С. 14–23.
11. Топоров В. Еще раз об «авсеневах песнях»: язык, стих, смысл // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Заговор. – М., 1993. С. 169–196.
12. Потебня А. Объяснения малорусских и сродных народных песен. Колядки и шедровки. – Варшава. – 1887. – Т. II, – 809 с.
13. Можейко З.Я. Календарно-песенная культура Белоруссии. – Мн., 1985. – 247с. Див. також: Судник Т.М., Цивян Т. В. К реконструкции одного мифологического текста в балто-балканской перспективе // Структура текста. М., 1980. – С. 241.
14. Топоров В.Н. К проблеме жанров в фольклоре // Материалы Всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1974. С. 5–16.
15. Романов В. Историческое развитие культуры. Проблемы типологии. – М., 1991. – 191 с.
16. Фрейденберг О. Поэтика сюжета и жанр. – М., 1997. – 448 с.
17. Степанов Ю.С., Проскурин С.Г. Смена «культурных парадигм» и ее внутренние механизмы // Философия языка: в границах и вне границ. – Х., 1993. – Т. 1. – С. 13–37.
18. Огибенин Б.Л. Семантический аспект изучения ведийского поэтического языка в связи с проблемой реконструкции индоевропейского поэтического языка // Этимология, 1971. – М., 1973. С. 307–332.
19. Цивян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. – М., 1990.

ПРО МОВУ ГАННИ БАРВІНОК (ДО 170-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

О.Г. Муромцева

Перед письменників етнографічно-побутової школи в українській літературі [1] достойне місце належить Ганні Барвінок. Воно визначається і глибоким знанням народної мови, і співчуттям до долі селянства, зокрема жінок — основного предмета зображення, і любов'ю до народних звичаїв і обрядів. Характеризуючи мову письменниці, Б.Грінченко висловив думку про трохи не стенографічність оповідей Ганни Барвінок [2, с. 12], однак це твердження не позбавлене деякої поверховості. Справедливіше було б говорити про глибоке проникнення письменниці в «душу» народного мовлення, оволодіння його лексичним багатством і граматичною системою. Спробуємо показати це в пропонованій статті.

Письменниця зуміла майстерно схопити і майстерно відтворити народно-розмовний синтаксис, про який пізніше І.С.Нечуй-Левицький сказав: «...народна річ вносить у книжки рубану, уривчасту мову, швидку, шпарку й живу, як сама життя» [3, с. 31]. Тому так широко користується письменниця методом нанизання речень за допомогою сполучника *а*, які передають послідовність подій: «Батько який був роботящий! І день і ніч усе було робить: хто-хто встав рано, а Іван уже встав, пісень співає, а рубанок тільки дж-ж-ж, дж-ж-ж! а стружки як метелі здіймаються, а він і духу не переведе...» («Сирітський жаль»). Обірвані, незакінчені речення створюють враження живого мовлення: зміст невираженого відомий з контексту або ситуації: «Я тепер живу так, що й ... Сама собі господиня!» («Лихо не без добра»), «Я, бачте, був

сотським. Ось моя й грамота» («Восени літо»). Типовими є також тексти, які демонструють неповноту вербального вираження, бо невиражений зміст відомий тому, хто говорить, а описувана ситуація допомагає зрозуміти те, що стоїть поза словами. Наприклад, героїня оповідання «Лихо не без добра», розповідаючи, як їй жилося у жонатого брата, в якого на руках, крім неї, ще двоє сестер і братів, згадує, як батько невістки наказував не «заїдати» його дитини, і передає реакцію брата: «А брат мовчав, бо нас троє сиріт на його руках. А той багатий дуже». Причини мовчання брата зрозумілі без усяких додаткових роз'яснень, остання фраза достатньо промовиста. Інверсовані конструкції створюють враження невимовності, надають різноманітних експресивних відтінків: «От, на великдень, пішла я з сусідом і з подругами в гурті, паски святити»; «Із воріт на цвинтар люде так і точаться, як бджоли з улья, з пасками...» (Не було з малку — не буде й до останку)).

Виразно відтіняють народний характер і окремі морфологічні явища. Це, наприклад, уживання дієслівних форм доконаного виду з префіксом *попо-*, що означають тривалість завершеності дії: «А то, як вигнала мене свекруха, що б їй за неправду важко дихати, що я попожурилась, що я попотужила, що я світом попонудила, що я пополамала рук!...» («Королівщина»). З аналогічним значенням використовує Ганна Барвінок і типові народні дієслова з пре-

фіксом *понад*—, що означав поширення дії не на весь об'єкт, а тільки на його частину: «Я було стьонжжи понадкроюю, дівчатам пороздаю; разки понаднизую — так би все й розділилась із ними. А послі було й сама признавсь дядині, що надполовинила...» («Не було змалку, не буде й до останку»). Оповідність досягається також повторами дієслів недоконаного виду, які підсилюють значення тривалості дії: «Було, чоловік картає мене, картає...» («З дороги»); «Ждуть вони, ждуть, її дівчата...» («Сирітський жаль»).

Помітила Ганна Барвінок і ті особливі барви, якими наділяє народ уживання займенника *воно*: від глузування, іронії до сердечного почуття ласки, любові. Оповідання «Восени літо» зворушує майстерним змалюванням пізнього кохання поважного чоловіка, вдівця Івана. Розповідаючи про свою майбутню дружину, він передає всю силу свого почуття до неї займенником *воно* і відповідними формами прикметників і дієслів минулого часу. Ганна Барвінок тонко відтворила не індивідуальну, а типову національну рису української мови, а через останню — і всього народу. Наприклад: «А послі знов, як згадаю яке воно чепурне, та яке ж звичайне, як привітало нас, та ще молодее, хоч куди хороше! і гіршої випило у короткий вік доволі!.. Ось, мабуть, чи не три годи вдовує, всяке обиждає, корить, а воно і не змagneється. І не попустило ж себе як-небудь: нігде слова про його негожого не чути».

Органічною складовою частиною народного мовлення є різноманітні фразеологічні одиниці — приказки, прислів'я, ідіоматичні сполуки. Це природний образний засіб народного мовлення: фразеологізм заміняє пояснення, опис, дає при потребі влучну характеристику особи, явища, події, в сконденсованому вигляді виражає мудрість, накопичену віками. Ганна Барвінок у цьому плані не відступає від способу народного мовлення і народного мислення, але характерним саме для неї є те, що в оповіданнях рідко можна зустріти загальноновживані фразеологізми типу «Суженої конем не об'їдеш», «Не такий страшний чорт, як його малюють» тощо, а якщо вони і живаються, то в оточенні інших, більш свіжих, які пись-

менниця почула, очевидно, в своїй Чернігівщині: «От прості наші люде кажуть, та правду щирю, що по надобі, то найдеш і в кадобі» («Восени літо»); «На жито, мовляв, оралось, да й гречки немає» («Сирітський жаль»); «Забрали ото нас у комнати — мені добре було. Може й того, що хто нового не видав, то й ветоши рад...» («Сирітський жаль»); «Звісно, як беруть — сто коней дають, а візьмуть — і одного не дають...» (там же). Не важко помітити, що фразеологічні звороти вплетені в речення, виступають повноправними його компонентами. Але не рідкі й випадки, коли фразеологізм уживається самостійно, як висновок або короткий підсумок того, про що розповідалося раніше. Наприклад: «...батько що, як мати вмерла, очунав, устав, на полу поседів, плакав на нас гледючи (у мене ще сестра й брат були менші мене), велів наварити вечеряти — пом'янути матір. Як вечеряв — тільки й речи чули. Смерти — не одперти» («Не було змалку — не буде й до останку»). Спостерігається досить часто високий ступінь насиченості мови героя фразеологізмами різних типів, що створює враження афористичності, «прикдадності», як кажуть у народі. Наприклад: «Гірко було без матері жити; щаслива моя сестра, що бог її прийняв рано. Всяке пестить по-своєму: нема над чоловіка, нема й над матір, нема й над дитину. Як сю трійцю положим, то хоч і сам заривайся живий в землю: ні родини, ні доброї години тоді нема. Се не те, що мете, а те, що зверху йде» («Не було змалку...»).

Ганна Барвінок використовує також приказки й прислів'я як заголовки оповідань: «Трудящий шукає долі, а доля шукає трудящого», «Треба набігти тропи» та ін. Новим у її творах, порівняно з попередниками і сучасниками, було використання цитати з літературного твору як заголовка: «Квітки з сльозами, сльози з квітками» (рядок із вірша П.Куліша). Взагалі письменниця більш активно, ніж її попередники, виявляє в творах присутність автора, що здійснюється, зокрема, через епіграфи, більшість із яких узяті з народних пісень. Але до оповідання «Вірна пара» Ганна Барвінок добрала епіграф з драми Шекспіра «Ромео та Джульєтта», до оповідання «Квітки з сльозами...» — вірш П.Куліша. Таким чи-

ном утверджувалися загальноприйняті літературні традиції, що вже не дозволяло говорити про стенографічний характер оповідань з народного побуту.

Лексичний склад більшості оповідань Ганни Барвінок цілком базується на уснорозмовному мовленні селянства, що визначає уживання як загальнозвичайної лексики, так і діалектизмів. З семантичного погляду переважає побутова лексика, яка в ізольованому вигляді позбавлена певних стилістичних конотацій, але в художньому тексті саме вона, разом з іншими засобами, створює враження природності і невимушеності розмовного мовлення. Наприклад: «Дядина взяла до себе двох родичок: так і віку дожила... Оце, було, я піду до церкви — у тій ще запащині, що собаки кінець порвали, як я знялась із дому, — а тут ще не ввернулись справить нової, — от, виходячи з церкви, на цвинтарі уклонюся їй низько, як матері, — поткнуся до неї: вона мовчки рукою й одведе. Мені не скарбів тих жаль, що я там покидала, а так, — її і того, що я її зобидила, що праця її пропала ні за що» («Не було змалку — не буде й до «станку»»). Вкраплення емоційно-забарвлених слів (запашина), виразно простонародних (поткнуся, зобидила) посилюють достовірність оповіді людини з народу. Меншою мірою, ніж, наприклад, у Г.Ф.Квітки-Основ'яненка, але все ж подає Ганна Барвінок ряди слів на позначення сільськогосподарських продуктів, знарядь, — того, що складає багатство селянина, одягу, особливо дівчат, назви розваг тощо. В оповіданні «Королівщина» група слів на позначення предметів побуту, зроблених руками батьків-дідів, набуває особливого значення — «спадщина», «гордість роду», узагальнюється новотвором королівщина: «Де що було дідівське-королівське, що працював-робив мій панотець, повизнаходила: в кого днище, в кого столик, чи ослінчик, у кого божник, чи мотовило, або возочок, — все повимінювала: то за пшоно труджене, то відпряду, то поможу конопель тіпати або мочити, щоб королівське добро, дорога мені королівщина, не ростікалось».

Для змалювання різних почуттів героїв, особливо кохання, автор знаходить у народній мові слова, які передають гранично високу емоційну напругу. Майстерно по-

єднуючи їх у синтаксичних конструкціях, які також спрямовані на відтворення внутрішніх переживань, Ганна Барвінок створює картини великої сили. Ось як звучить, наприклад, сповідь Оленки Дідусівни (Русалки) про своє кохання: «Да як же мені зійти з цього села? де мені знайти той захист? Мені ж так гарно у бабусі» та як же мені прожити, щоб і його не чути, щоб не бачити, як він мов квітка має по двору? Дразнить він мене піснями та бровами. Пісні його ліки мої, — і ліки, й отрута. Хочу вмерти — не приймає мене сира земля! Благаю бога, щоб він мене навчив, якими зіллями бідне серце моє остудити. Увесь поріг було зілля дрібними слізьми, довідуючись у мого серця, чим подолати своє горе. Як не бачу його, то люблю його, як угляджу, то ненавиджу його» («Русалка»). Пор. висловлення протилежних почуттів — зневаги до чоловіка-п'яниці — у такому уривку: «Оце ж то розкоші мої від жидівки лізуть, помацки вдень дверей шукають... Убоге, обідране, задрипане, огиджене, осміяне, зглузоване йде...» («П'яниця»). Тут і енантіосемічне вживання слова розкоші (в тексті оповідання героїня згадує пісню: «Чоловіче мій, розкоші мої! Розкоші превеликі!»), і використання уже згадуваних форм середнього роду щодо особи чоловічої статі, а головне — нагнітання епітетів, які виражають крайній ступінь занепаду, деградації людської особистості. Таким чином, Ганна Барвінок своєю творчістю підтвердила невичерпні можливості народно-розмовного мовлення як основи літературної мови, як випробуваного засобу змалювання життя простого народу.

Започаткована Г.Ф.Квіткою-Основ'яненком традиція використання місцевої говірки для досягнення більшої правдивості і переконливості характеристик героїв у 50–60-х роках ще була досить міцною. Позначилася вона і в творах Ганни Барвінок. Знаходимо в них окремі типові для північного наріччя фонетичні риси: випадання одного з голосних звуків при їх збігу на межі слів (афереза): не"дняли в тебе, не"ддавай, д"останку, «Бог святий не"двертається, а вони «двертаються» і под.; заміна голосного і голосним у: «Матюр не купити, не заслужити», м'якість звука р у кінці слів:

базарь, домонтарь; з діалектних морфологічних рис відзначимо скорочені форми і особи множини теп.ч.: вибігаєм, гукаєм, прислухаємся; закінчення є множини іменників: люде, сусіде; послідовне вживання сполучника да замість та, частки дак замість так: «Дак ти се знай»; вживання прийменника про в значенні для, сполучника ік замість до: «притулившись ік тину»; відмінні проти літературної норми форми ряду деяких слів: «Ні одного спокійного ночієля не мали ми, поки тебе визволили» («Наш дід і піп»). Однак більш за все уживається лексичних одиниць діалектного походження: «Аж він той сухоперний, сусуль у хату...» («Сирітський жаль»); «охмалася йти за мною» («забажала»), соромляжий («сором'язливий»), окукобитись («газдитися»), «завести хазайство»), здобіль («достатньо»), половниці («полуниці»), кокотень («пустун», «грайливе дитя»), невіхна («невістка») та ін. Діалектні елементи не створюють враження засміченості мови, вони існують у тексті у вигляді окремих вкраплень, які відсвіжують мову, роблять її неповторною, а оповідь про життєву долю героїв — переконливою.

Водночас серед творів Ганни Барвінок є й такі, в яких оповідачем виступає сама авторка. Її мовні партії представляють зразок української літературної мови, властивої українській інтелігенції другої половини XIX ст. Епітети, порівняння мають книжний характер, наприклад: «славне в піснях і безславне в звичаях гайдамацтво», «дика краса», хатина «гидка і страшна, мов інквізиторська яма», «... і що ж то була за головка! Може, однієї з трьох грацій така красота». В авторських сентенціях трапляються слова абстрактної семантики: «Так наші жінки дівоцтво своє вважають більше за якесь невиразне й мрійне русалкування, аніж справжнім життєм з його — ой леле! — занадто видимим жахом» («Русалка»), словосполучення на позначення явищ соціального характеру, афористичні вислови: «Се була байдужність кріпацька.

Люде живуть не своєю волею, не своїм розумом, не своїм серцем» (про душевну черствість селянина-кріпака).

Творчість Ганни Барвінок залишила помітний слід в історії української літератури, а її «кращі оповідання належать і до кращих зразків українського письменства» (Б.Грінченко). Гуманістична ідея, яка пронизує її твори, приваблює до них наших сучасників, так само як і мова — влучна, жива, поетична. Ганна Барвінок, використовуючи загальнонародну українську літературну мову, що була витворена її попередниками, подаючи окремі лексичні елементи східно-польських говорів, включаючи слова, словосполучення власного творення, сприяла подальшому збагаченню і вдосконаленню української літературної мови, свідченням чого може бути й активне використання її творів Б.Грінченком при укладанні Словаря української мови. Звернення її в ряді оповідань до об'єктивного повісткування («Молотники», «Домонтарь»), включення в нього народної пісні, оповідання, елементів казки, ряд інших художніх прийомів і засобів урізноманітнювали форму художніх творів української літератури, прокладали шлях до нових пошуків у цій галузі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Українська літературна енциклопедія: В п'яти томах. — К., 1990. — Т. 2. Д—К.
2. Грінченко Б. Ганна Барвінок // Ганна Барвінок (О.М.Кулішева). Оповідання з народних уст. — К., 1992.
3. Нечуй-Левицький І.С. Сьогочасне літературне прямування // Правда. — 1876. — Т. II.

ПРЕДИКАТИВНЕ ВІДНОШЕННЯ В СТРУКТУРІ ОДИНИЦЬ МАЛОГО СИНТАКСИСУ

С.В. Ломакович

теорія номінації становить важливу сферу сучасних семантико-синтаксичних досліджень, оскільки аналіз комунікативних одиниць у номінативному аспекті дозволяє усвідомити, як здійснюється перехід від заданого змісту до репрезентації кожного з його компонентів у реченні.

Важливим у теорії номінації є питання про номінативні ресурси мови. Відповідно до сучасних уявлень номінативними одиницями можуть бути одиниці різних мовних рівнів, елементарні й складні за структурою, будь-якої протяжності, будь-якого генезису. Щоб бути одиницею номінації, мовний засіб повинен, за визначенням О.С.Кубрякової, відповідати одній вимозі — «позначати, бути найменуванням, виділяти те, що отримує найменування, як окрему сутність, репрезентувати об'єкт у мовленнєвій діяльності» [4, 38].

Принцип іменування об'єктів дійсності вивчався спочатку на іменних класах слів, головна роль *тут* відводилася іменнику. Згодом номінатами було визнано також слова інших іменних частин мови як такі, що позначають різні сутності позамовної дійсності. Плідним виявив себе підхід акад. В.В.Виноградова, який визнав номінативними засобами мови словосполучення — одиниці, більші, ніж слово, але близькі до нього за здатністю називати, іменувати [2, 222–223]. У дослідженнях, що розвинули теорію В.В.Виноградова, до номінатив було включено також інші подібні до слова мовні засоби — аналітичні найменування різних типів: багатослівні терміни, фразеологічні

звороти, дериваційні сполучення тощо [6, 5, 1].

Наявність в арсеналі номінативних засобів мови, крім лексичних, також і синтаксичних одиниць пояснюється обмеженістю номінативних можливостей лексичної системи. Долати цю обмеженість певною мірою допомагає описаний К.Г.Городенською механізм утворення нових лексем від уже відомих слів з використанням змісту речень, які ці лексеми містять, наприклад: «коне-вод» утворено від слів, ужитих у реченні «людина розводить коней» [3]. Таким чином, словотвір становить своєрідний місток між синтаксисом і лексикою, утім заданий словотвірний механізм не завжди може бути реалізованим, тому виникають ситуації, коли мовець, відчувавши брак номінативних засобів, удається до перифразів, а саме до використання певних синтаксичних моделей, які завдяки можливості варіювання лексичного наповнення дозволяють задовольняти номінативні й комунікативні потреби мовця.

Номінативні одиниці, більші, ніж слово, називають засобами малого синтаксису. На відміну від центральної одиниці синтаксису — речення, одиниці предикативної, одиниці малого синтаксису позначають не-предикативні типи відношень. Призначення одиниць малого синтаксису — складних номінативів — бути еквівалентами слова, однак такими, що, будучи за своєю лінійною протяжністю більшими, ніж слово, мають інші,

порівняно зі словом, номінативні можливості. Своєрідність номінативної функції одиниць малого синтаксису зумовлена такою суттєвою для них ознакою, як наявність прихованої, або латентної, предикації. Так, наприклад, прихована предикація властива складній номінативній одиниці свіже й чисте повітря, адже це словосполучення співвіднесене з реченням: Повітря свіже й чисте.

Зв'язок між реченням і складним номінатом виявляє себе по-різному. Складний номінат може бути субститутом речення, якщо його структура становить результат згортання реченнєвого змісту до предиката як центру пропозитивного змісту, як, наприклад, у згаданому раніше реченні Повітря свіже й чисте (пор.: свіжість і чистота повітря). За такої перебудови зберігається структура пропозиції базового речення, в її центрі — той самий предикат з тією ж кількістю й конфігурацією актантів. Такий тип номінації називають пропозитивною. Реченнєвий зміст може трансформуватися в нереченнєвий також і в інший спосіб: Повітря свіже й чисте — свіже і чисте повітря. Номінат свіже і чисте повітря, хоча й зберігає свою співвіднесеність із реченнєвим змістом, все ж становить назву, найменування окремого субститута, елемента ситуації, а не ситуації в цілому, здійснює елементну предметну номінацію. Отже, предикація, що усвідомлюється як явище реченнєве, має стосунок і до номінації — як пропозитивної, так і предметної.

Виявивши механізм формування складних номінативних одиниць — трансформів речення, теорія номінації не визначила складу синтаксичних конструкцій, які можуть функціонувати як складні номінати. Дослідження у сфері складнопідрядного речення засвідчують, що у складі цих поліпредикативних конструкцій формуються своєрідні номінативні блоки — «опорне слово головної частини + підрядна частина». Найширші можливості у функціонуванні як номінатів виявляють блоки «корелят + підрядна частина» у складі речень займенниково-співвідносного типу. Досить згадати факт використання Л.Українкою таких блоків як назв персонажів у «Лісовій пісні»: «той, що греблі рве», «той, що в скелі

сидить» і т.ін. Очевидно, що такі номінативні блоки належать до ряду інших засобів малого синтаксису. Специфічність їх як членів цього ряду визначається передусім тим, що зміст таких номінативних блоків не тільки співвідноситься з реченнєвим змістом, а ще й тим, що комунікативні блоки містять реченнєві структури. Предикативне відношення, яке в інших одиницях малого синтаксису виявляє себе як латентна, прихована предикація, у блоках-фрагментах складнопідрядного речення є репрезентованим, пор.: Чистота й свіжість повітря — те, що повітря було чисте й свіже. Разом із тим номінативні блоки «корелят + підрядна частина», хоча й містять речення, принципово відрізняються від власне реченнєвих структур: вони становлять своєрідні трансформи речення. Принцип їх формування від структур реченнєвих той самий, що й номінатів з латентною предикацією. Зміст базового речення також згортається до його предиката або одного з актантів, однак в інший спосіб: речення міститься у складі номінативного блоку як предикативно оформлена синтаксична одиниця, зберігає свою будову й зміст, водночас воно вступає в синтаксичний зв'язок із співвідносним словом, корелятом, граматично підпорядковуючись йому. Вершинним і граматично, і семантично стає корелят, реченнєвий зміст підрядної частини «опредмечується», що надає номінативному блоку в цілому статусу непередикативного номіната.

Функціональні компоненти номіната «корелят + підрядна частина» аналогічні компонентам складі номінатів з прихованою предикацією. Так, корелят виконує роль класифікативної складової: абстрактно-предметне значення корелята те, той та інших надає блоку статусу субстантивного найменування, завдяки чому реченнєвий зміст підрядної частини «опредмечується». Що ж до семантичної складової номінативного блоку, то її становить зміст підрядної частини, граматично підпорядкованої кореляту, він компенсує синсемантизм корелята як займенникового слова,

Номінативні блоки «корелят + підрядна частина», як і номінати з латентною номінацією, можуть бути засобами як препозитивної, так і предметної номінації. Це залежить

від характеру співвіднесеності корелята зі змістом підрядної частини. Якщо корелят співвідноситься зі сполучним словом підрядної частини, тотожним йому за значенням, як у займенниково-співвідносних реченнях симетричної будови, то номінація за допомогою номінативного блоку є елементною, предметною: Те, що в шухлядах письмового стола, спали до останнього клаптика (З.Тулуб); Той, що йшов за нею, поспішав, намагався її наздогнати (С.Скляренко). Якщо ж корелят співвіднесений зі змістом усієї підрядної частини, дорівнює їй за значенням, що становить властивість займенниково-співвідносних речень асиметричного типу, номінативний блок позначає певний стан речей, здійснює пропозитивну номінацію: Те, що в очах тих грала ніби полум'я, почало дратувати Павла (С. Черкасенко).

Відмінність блоків із корелятами від подібних одиниць у складі інших складнопідрядних речень полягає в тому, що кореляти — слова узагальненої семантики — маючи такі значення, як, наприклад, значення предметності, указують: на предмет у широкому розумінні слова, внаслідок чого можуть служити вказівкою і на окремі субстанції, і на ситуацію в цілому: пор.: Те, що в шухлядах письмового стола, спали до останнього клиптика (З.Тулуб) і Те, що нині відбувається на світі, має свій давній початок і причини (Р.Іваничук). Характер номінації визначається в цих реченнях тим, предикат якого рангу організує зміст базового речення — підрядної частини. У складі підрядної частини таких речень уживаються предикатні лексеми певного семантичного типу. Для номінативних блоків з предметною номінацією закономірне вживання в підрядній частині лексем на позначення фізичної дії, місцеположення та переміщення в просторі, слів означальної семантики, тобто лексем, з якими сполучаються імена конкретно-предметної семантики: «те, що лежить у шухлядах стола»; «те, що тримав у руках»; «те, що експонувалося на виставці» тощо.

Лексичне наповнення номінативного блоку пропозитивної семантики, тобто у функції опредмеченої назви, події, ситуації, стану речей, є принципово іншим: підрядна

частина містить логічні, модусні, фазисні лексеми, які потребують обов'язкового поширення іменами пропозитивної семантики на позначення подій: «те, що спричинило...», «те, що мало наслідком...», «те, що хотів (міг, мусив)», «те, що відбувалося (було)», «те, що спостерігав (бачив, чув)», «те, що почалося» і т.ін.

Цікавим стосовно співвіднесеності процесів предикації і номінації в складнопідрядному реченні є також інше явище, а саме використання однієї з предикативних одиниць, а саме підрядної частини, для відображення того, як мовець оцінює дібрані ним номінали, тобто своєрідні відображення його номінативної діяльності. Йдеться про такі речення, як: Під впливом гоголевського «Тараса Бульби» та шевченкового «Кобзаря» він став тим, що звалось «свідомим українцем» (Б.Антоненко-Давидович). Як правило, в реченні репрезентуються лише результати номінативної діяльності мовця — номінації, сам же процес добору лексем та інших засобів номінації звичайно лишається, так би мовити, за кадром. У ситуації ж, коли вибір здійснюється неавтоматично, пов'язаний з певними труднощами, коли мовець змушений уживати номінат, що не цілком відповідає його задуму, виникає потреба в супроводі номіната певною позначкою. Мовець експлікує свої пошуки, попереджає слухача про нестандартність, незвичайність або навіть екзотичність назви, якоюсь мірою знімає з себе відповідальність за вживання певної назви, як наприклад, реченні: Дай йому телевизор та ще й путівку на Чорне море в санаторій «Червоний металург», і він тобі по боку все оте, що ти називаєш духовним (О.Гончар). Підрядна частина таких речень обов'язково містить лексеми та вислови на позначення номінативної дії, такі, як звати(ся), називати(ся), носити назву, об'єднуватися під назвою, позначати(ся) терміном, бути відомим під назвою та т.ін. Слід згадати, що супроводжувати номінат відповідною позначкою можуть, крім описаних, й інші мовні засоби, такі, як лапки, модальні слова та вислови типу так би мовити, так званий, як то кажуть тощо. Порівняно з ними підрядна частина складнопідрядних речень є таким засобом відображення номінативної діяльності мов-

ця, що дозволяє йому залучити широке коло лексем для точного визначення своєї оцінки дібраного ним номіната. Так, у реченні Першим, що визначає митця, є його ставлення до дійсності, до того, що звуть широким словом «правда». (М. Рильський) автор не тільки апелює до вживання обраного ним номіната, а й дає його характеристику як «широкого слова», тобто наголошує на глибині та місткості цього поняття. Таке функціонування складного семантичного механізму послугує ще одним свідченням того, як предикативні ресурси мови сприяють номінативній діяльності мовця, є свідченням взаємодії предикації і номінації.

Спостереження над процесами предикації і номінації в структурі складнопідрядного речення дають неоціненний матеріал для осмислення складної співвіднесеності номінативної і комунікативної функції мови. Відомо, що номінативні одиниці становлять будівельний матеріал для одиниць комунікативних, в основі яких лежить предикація. Разом із тим предикативне відношення, трансформуючись у певний спосіб, може мати комунікативний ефект — залучатися до утворення номінативних одиниць, у тому числі й тих, що містять це відношення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексієв М.І. Предикативные наименования лиц в современном украинском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. —Харьков, 1988.
2. Виноградов В.В. Основные принципы русского синтаксиса // Исследования по русской грамматике. —М.: Наука, 1975.
3. Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. —К.: Наук. думка, 1991.
4. Кубрякова Б.С. Номинативный аспект речевой деятельности. —М.: Наука, 1986.
5. Никитевич В.М. Субстантив в составе номинативных рядов (к проблеме дери́вационной грамматики). Автореф. дис. ... докт. филол. наук. —М., 1973.
6. Телия В.Н. Типы языковых значений: связанное значение слова в языке. —М.: Наука, 1981.

ІДЕОГРАФІЧНИЙ ОПИС БАГАТОЗНАЧНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З НАЗВАМИ ЛЮДЕЙ

П.О.Редін,
Н.В.Щербакова

итання ідеографічного аналізу фразеології перебувають сьогодні, на жаль, осторонь від здійснюваних традиційно фразеологічних студій. Відомо, що для фразеологічних одиниць (ФО), як і для одиниць інших мовних рівнів, характерними є системні відношення парадигматичного типу — синонімі-антонімічні, омонімічні, рідше — паронімічні. Дослідженню системних особливостей фразеологічного корпусу української мови присвячено чимало наукових розвідок. Значну увагу привертає семантичний аналіз, при якому об'єктом вивчення стають різноманітні угруповання ФО, об'єднані чи то за особливостями їх лексичного наповнення (розглядаються одиниці з певними словами-компонентами), чи то за особливостями функціонування певного значення (значень).

Однак протягом усього розвитку мови її носії систематизують набуті ними в процесі практичної та пізнавально-класифікаційної діяльності знання про навколишній світ у специфічних когнітивних схованках, якими досить умовно можуть бути названі поняттєві та асоціативні поля. Будучи фіксованими в різноманітних (насамперед тлумачних) словниках, лексичні та фразеологічні одиниці виступають своєрідними сигналізаторами людських знань і вилучаються суб'єктами мови залежно від комунікативної ситуації. Цілком природно, що об'єктивно виникає проблема членування фразеологічного корпусу на окремі підрозділи шляхом структурування його за асоціативно-дериваційними відношеннями. Саме в такому разі актуалізується питання про

існування в мовній системі специфічно організованих мікро- та макроутворень, які отримали назву семантичних блоків, груп, полів.

Ідеографічний підхід до опису фразеології полягає у з'ясуванні зв'язків між поняттєвими потенціями фразеологізму, з одного боку, та актуальним концептом — з другого. Відомо, що змістовний бік мовних одиниць може бути систематизований за типом організації подій, предметів та процесів реального світу (див. про це 2, 17–20; 3, 36–41). При цьому для дослідника є два завдання — диференціація поняттєвого континууму, який перекривається фразеологічними одиницями, а також інтегрування окремих одиниць мови у певні рубрики — групування на підставі певної семантичної ознаки. Своєрідність семантичної сфери мови виявляється в особливому поділі об'єктивної дійсності на певні класи, які репрезентують найважливіші сфери людської діяльності та уявлення людини про реальний та ірреальний світи.

Дедуктивне розбиття поняттєвого континууму дозволило виділити кілька основних поняттєвих класів (номенклатура подібних класів може бути різною і запропонована у відомих роботах Р.Халліга та В.Вартбурга, Ю.Караулова, В.Морковкіна та інш.), куди належать: 1) абстрактні відношення та форми існування матерії; 2) неорганічний світ і органічний, який у свою чергу поділяється на рослини, тварини та людину.

Кожному поняттєвому класові відповідають у мові засоби різних типів номінації (первинної, вторинної, препозитивної або їх комбінації). При цьому фразеологічні засоби найчастіше виконують додаткову функцію по відношенню до лексичних (маємо на увазі ті випадки, коли можна знайти пряме співвідношення між словом і фразеологізмом хоча б у денотативному аспекті значення). Можливо цей факт зумовив поширений у теорії та практиці лінгвістики підхід до вивчення лексики і фразеології як єдиної мовної підсистеми (згадаймо вивчення лексико-фразеологічного рівня мови). А звідси — пріоритет лексикологічних досліджень, коли певні факти фразеології лише ілюструють, доповнюють загальні закономірності, натомість як основна увага зосереджується на аналізові особливостей лексики. Проте не завжди лексичними засобами можна адекватно відбити характер колективних знань про навколишню дійсність, дати повну інтелектуально-емоційну оцінку їм. Особливий же інтерес в ідеографічному плані становлять ті випадки, коли фразеологічними засобами покриваються ділянки континуума, які мають численні лексичні показники. Називаючи таке явище «подвійним покриттям», А.М.Емірова наголошує на «особливій значущості цих ділянок у життєдіяльності окремої людини (у біологічній та соціальній іпостасях) або соціуму» [5, 61].

Останнім часом усе частіше дослідники аналізують мовну картину світу (частиною якої є й фразеологізми) крізь антропологічну призму. І це, напевне, тому, що людина — найсуперечливіше науково-природниче і соціальне поняття. На нашу думку, цікавою може видатися спроба схарактеризувати пов'язані з людиною ділянки континуума, які покриваються фразеологічними одиницями з назвами людей.

Такі фразеологізми є одиницями великої фразеологічної системи. Отже вивчення структури, відбиття у фразеологічній семантиці особливостей об'єктивного світу і повинно реалізуватися в ідеографічному аналізові зазначених ФО.

Дослідницька робота може бути спрямована, на нашу думку, у двох напрямках:

1) структурування цілісної системи (від загального до конкретного), що передбачає, насамперед, вироблення стратифікаційних принципів; та 2) аналіз більш конкретних ділянок, якими є фразео-семантичні поля (ФСП).

Основою для поєднання ФО у ФСП виступає певна семантична ознака, яка у семантиці однозначних ФО виділяється досить легко. Що ж до полісемантичних ФО (а вони мають складну структуру значень), то виникає проблема: до якого ФСП їх віднести.

Полісемія ФО є реальним явищем мови, і це підтверджується лексикографічною практикою та численними теоретичними студіями (В.П.Жуков, О.Є.Марцінківська, О.С.Юрченко). Так, наприклад, ФО

• майстер (мастак) на всі руки вживається із значеннями: 1) «людина, яка вміє все робити, — вправна, тямуща у всякому ділі» [6, т.1, 460]. (Лаврін був розумака і майстер на всі руки — і косити, і молотити, і навіть сам шив чоботи (О.Донченко); 2) «людина, яка за все береться, але робить невправно, неякісно» [6, т.1, 460]. (Новели, романи і вірші склада, За драми й комедії навіть береться. Мастак на всі руки. Одна лиш біда — Сіромі ніколи ніщо не вдається (С.Воскрекасенко);

• держатися (триматися) як сліпий плота (ціпка): 1) «невідступно ходити за ким-, чим-небудь» [6, т.1, 231]. (— А я вже вас держусь як сліпий плота. — шепотів Іван до Соломії, йдучи за нею (М.Коцюбинський); 2) «точно дотримуватися чого-небудь» [6, т.1, 231]. (Триматися канонів, як сліпий ціпка, теж не слід (П.Загребельний);

• валяти (клеїти, строїти, ганяти і т.ін.) дурня (дурака): 1) «робити дурниці, безглузді вчинки» [6, т.1, 67]. (— Тільки от що, Маріє, — затримав її Давид, — Хай Тихін дурня не строїть, нехай лікується (А.Головко); 2) «прикидатися таким, що нічого не розуміє, не знає» [6, т.1, 67]. (— Скажи мені, Давид, от у вас у Грузії, що роблять такий людині, яка в бою дурня клеїть. Га? (Ю.Яновський); 3) «нічого не робити, байдикувати» [6, т.1, 67]. (Та вже краще ось так у вільний час... ганяти дурня по шкільних коридорах (Ю.Збанацький).

Наведені приклади свідчать про те, що при порівнянні первинних і похідних значень полісемантичних ФО виділяються:

1) інтегральна сема, яка може мати додаткові характеристики, позитивну чи негативну (ФО майстер на всі руки: спільна сема «якість людини», додаткова характеристика — «позитивна», «негативна»).

Отже, всі значення такої ФО належать до однієї ФСГ (фразео-семантичної групи), а в межах ФСГ відбувається подальший розподіл за додатковою характеристикою;

2) диференційні семи, які є структурними компонентами значень, що належать до різних ФСГ (ФО держатися (триматися) як сліпий плота (ціпка): у 1-му значенні виділяється сема «ходити за чим-небудь», у 2-му — «дотримуватися чого-небудь»; ФСГ, відповідно, «дії, вчинки, поведінка людини», «ознака дії»).

Виходячи з цього, при виділенні ФСП, ФСГ, до яких належать багатозначні ФО, найбільш доцільним, на нашу думку, може виявитися саме ідеографічний метод.

Проаналізувавши 22 полісемантичні ФО з назвою людини в лексичному наповненні, виявлено їх приналежність до таких ФСГ:

1. **Властивості, якості людини:**

а) позитивна оцінка: майстер на всі руки, майстер (мастак) на всякі штуки, батьків (заст. отецький) син;

б) негативна оцінка: майстер (мастак) на всякі штуки, шукач пригод, лізти (забігати, спішити, поспішати, вискакуватися, сунутися) поперед батька в пекло, майстер на всі руки, валяти (клеїти, строїти, ганяти) дурня.

2. **Дії, вчинки, поведінка людини:** співати (заводити) лазаря, як (мов, ніби і т.ін.) засватана дівка, валяти (клеїти, строїти, ганяти) дурня, шукач пригод, як у людей, не з людей, лізти (забігати, спішити, поспішати, вискакуватися, сунутися) поперед батька в пекло, держатися (триматися) як сліпий плота (ціпка).

3. **Соціальний стан людини:** співати (заводити) лазаря, батьків (заст. отецький) син, з діда-прадіда, в люди.

4. **Фізичний, емоційно-фізичний стан людини:**

а) фізичний стан: ходячий мертвець (мрець), лежати трупом;

б) емоційно-фізичний стан: ходячий мертвець (мрець), як (мов, ніби і т.ін.) засватана дівка, лиха (врагова, вража) мати (матір) знає, не з людей.

5. **Емоції, почуття людини:** вража (нечиста, хрінова і т.ін.) мати, вражий (сучий, дияволів, іродів, чортів, гадів, песький) син, сякий-(не)-такий син, к чортовому (сучому, лисому) батькові, до бісового батька, лиха (врагова, вража) мати (матір) знає.

6. **Характеристика явищ і ситуацій:** вражий (сучий, дияволів, іродів, чортів, гадів, песький) син, сякий-(не)-такий син, ні к чортовій матері, мертвий устав би з домовини, як у людей.

7. **Місце, напрямок дії:** к чортому (сучому, лисому) батькові, в люди.

8. **Ознака дії:** держатися (триматися) як сліпий плота (ціпка).

9. **Час дії:** з діда-прадіда.

10. **Кількість:** до бісового батька.

Проведений ідеографічний аналіз багатозначних фразеологічних одиниць з назвою людини довів, що первинні і вторинні значення фразеологізмів можуть належати до однієї фразео-семантичної групи за умови наявності в їх структурі інтегральної семи, при цьому в межах такої групи відбувається подальший розподіл за додатковою характеристикою; диференційні семи відносять фразеологічні одиниці до різних груп. Через антропологічний характер зазначених одиниць найбільшими виявилися фразео-семантичні групи, які можна об'єднати семою «характеристика людини».

ЛІТЕРАТУРА

1. Гетьман І.М. Теоретична і практична ідеографія: Принципи побудови тезаурусів: Навч. посібник. —К., 1993. —119 с.
2. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. —М., 1981. —366 с.
3. Морковкин В.В. Опыт идеографического описания лексики (анализ слов со значением времени в русском языке). —М., 1977. —168 с.
4. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. —М., 1988. —216 с.
5. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте. —Ташкент, 1988. —92 с.
6. Фразеологічний словник української мови /Уклад.: В.М.Білоноженко та ін. —К., 1993. —984 с.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ И ЕГО «УРОВНИ» (ФРАГМЕНТЫ ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ)

С.П. Довбах

бъект рассмотрения в настоящей работе — та область современных научных исследований, которую называют *концептуальным анализом* (сокращенно — КА). Наша статья — это своего рода *«метаконцептуальный»* анализ (точнее, фрагмент такого анализа), затрагивающий некоторые эпистемологические проблемы КА (об основных проблемах «частной эпистемологии» см. [10, с.76–82]).

Несколько предварительных замечаний, поясняющих и конкретизирующих уже сказанное:

1) Мы не собираемся опровергать и отвергать (или критически переосмыслить) теоретические взгляды и методологические установки других авторов, предлагая «истинное» понимание КА — то, каким он *должен* быть. Данная работа имеет не прескриптивную, а *дескриптивную* направленность: наша конечная цель — определить, *а)* что представляет собой КА на современном этапе своего развития и *б)* каким он *может* быть (вообще, в принципе).

С другой стороны, 2) данная работа не является «обзором» (в строгом смысле слова). Мы не собираемся детально описывать и анализировать *все* или, по крайней мере, самые интересные теории КА и их практические реализации (КА-тексты): во-первых, сделать это в рамках одной небольшой статьи попросту невозможно; во-вторых, такой анализ способен дать ответ лишь на вопрос (1а), но не (1б). А) Наш метод исследования — не индуктивно-аналитический, а *гипотетико-дедуктивный*, призванный

обобщать, систематизировать и «суммировать» теоретические представления различных авторов, эксплицитно сформулированные или имплицитно содержащиеся в КА-текстах (мы, конечно, рассчитываем на знакомство читателей с этими работами — см., например, [1–4; 6; 8]). Б) Способ изложения, соответствующий указанному методу, — *дедуктивно-логическое определение*, которое предполагает первоначальное выделение инвариантных аспектов КА-теорий и только затем — исследование их модификации в конкретных вариантах КА.

Остается добавить, что 3) даже с точки зрения дедуктивно-логического подхода КА — это слишком сложное, многоаспектное явление. Из-за ограниченности объема мы выбрали для подробного исследования только один — *собственно лингвистический* — аспект КА (см. п.4), построив наше изложение как *постепенное «увеличение масштаба»* — как переход от обсуждения комплекса наиболее общих эпистемологических вопросов к анализу конкретной проблемы.

1. В современной науке **концептуальный анализ** понимается предельно широко — лишь с учетом прототипического, «буквального» значения терминологического сочетания: *заниматься концептуальным анализом* значит просто «анализировать концепт(ы)». Иначе говоря, **прототипический КА** — это «всего лишь» анализ (и реконструкция) отдельных, *единичных* кон-

цептов, оформляемый как (*относительно*) автономное исследование, самодостаточное и самоценное, не подчиненное иным задачам, кроме КА; это исследование закономерно воплощается в некий законченный текст (яркий пример — работа Н.Д.Арутюновой [2]; в качестве примера «не замкнутого на самом себе» исследования см. анализ концептов «воля» и «совесть» в статье Ю.Д.Апресяна [1, с.40–41]).

2. Предельно широкая интерпретация термина *концептуальный анализ*, его «определенная неопределенность» отражает (и в то же время обуславливает) объективные свойства КА — А) «внешние», «поверхностные», замечаемые при беглом обзоре типа [9] (это, в первую очередь, пестрое разнообразие существующих «форм» КА, его «полиморфизм»; см. работы в сборниках [4; 6]) и Б) «внутренние», более «глубинные» особенности (1)–(3), проявляющиеся во «внешних» свойствах.

1) КА (как таковой) не привязан к конкретной сфере гуманитарного познания. Он представляет собой результат взаимодействия целого ряда дисциплин — языкознания, философии, (когнитивной) психологии, логики, культурной антропологии. Только в тех случаях, когда «удельный вес» одного-двух подходов превышает вклад всех остальных, говорят об определенном «направлении» КА — «(собственно) лингвистическом» (или лингвосемантическом) КА, о (лингво- или логико-) философском КА, о лингвопсихологическом (или, если угодно, «психолингвистическом») КА, о (лингво-) культурологическом КА и т.д. (ср. предисловие Н.Д.Арутюновой к сборнику «Культурные концепты» [4, с.3], а также [9, с.2] и [8, с.40–42]).

2) КА не имеет единой, общепринятой методологии (даже в рамках одного «направления»), предоставляя субъектам анализа полную «свободу творчества». По справедливому замечанию Р.М.Фрумкиной, «чтение работ разных авторов, которые в явной форме утверждают, что они заняты КА, показывает, что КА — это отнюдь не какой-то определенный метод (способ, техника) экспликации концептов. Более уместно было бы говорить о том, что соответствующие ра-

боты объединены некоторой относительно общей целью, а что касается путей ее достижения, то они оказываются весьма разными» [9, с.3] (ср. также [10, с.96]).

И всё же (1) междисциплинарный характер КА, (2) отсутствие унифицированного и жестко регламентированного набора исследовательских процедур является существенной, но не главной причиной «многоликости» КА. Основной источник «полиморфизма» — 3) различия в интерпретации самого термина *концепт* (впрочем, эти различия — в свою очередь — тесно связаны с тем «направлением» КА, которое выбрал для себя исследователь): именно а) представление о том, что такое «концепт (вообще)», во многом определяет все другие аспекты научно-исследовательской деятельности — не только выбор б) исходного материала и в) методики его анализа, но даже г) то, в какой форме воплощаются результаты КА.

Ясно, что и в процессе создания эпистемологической характеристики конкретной разновидности КА вопрос о том, как понимается автором (или авторами) предмет исследования (т.е. собственно «концепт»), должен стоять на первом месте. Трудность состоит лишь в том, что развернутые определения термина *концепт* практически не встречаются (приятное исключение — недавно изданная монография Ю.С.Степанова; см. [8, с.40–76]), поэтому в своем анализе эпистемолог вынужден в основном опираться на «узус» — использование термина в соответствующих работах [9, с.2].

3. В современных представлениях о концепте различаются два момента — А) «содержательный», включающий в себя 1) представления исследователей о природе и существовании концепта и 2) представления о структуре концепта, и Б) «формальный» аспект — представления о форме языкового выражения концепта.

Ниже (в п.4) будет рассмотрен только аспект (Б), но перед этим мы — в целях ясности и последовательности изложения — укажем определенный набор инвариантных семантических признаков «содержательного» аспекта понятия «концепт», которые обнаруживаются в различ-

орой относительно
ется путей ее дости-
ются весьма разны-
0, с.96]).

дисциплинарный ха-
ние унифицирован-
гированного набора
цедур является су-
й причиной «много-
овой источник
различия в интер-
концепт (впрочем,
о очередь — тесно
нием) КА, которое
ватель): именно а)
то такое «концепт
ределяет все другие
вательской деятель-
р б) исходного ма-
о анализа, но даже
ощаются результа-

е создания эписте-
истики конкретной
ос о том, как пони-
вторами) *предмет*
ственно «концепт»),
м месте. Трудность
развернутые опреде-
т практически не
исключение — не-
фия Ю.С.Степанов-
ому в своем анализе
основном опирать-
зование термина в
х [9, с.2].

представлениях о кон-
момента — А) «со-
чающий в себя 1)
ателей о природе и
а и 2) представле-
та, и Б) «формаль-
авления о форме
онцепта.

рассмотрен только
тим мы — в целях
ельности изложе-
енный набор ин-
еских признаков
екта понятия «кон-
киваются в различ-

ных употреблениях данного термина. Этот
«смысловой инвариант» можно представить
в форме «псевдотолкования», т.е. в виде си-
стемы теоретических положений:

(1) **концепт** — это а) «идеальная», *нема-
териальная сущность*, которая б) *имеет
двуплановый «объективно-субъектив-
ный» модус существования* — как
«ячейка культуры», т.е. элемент «коллек-
тивного сознания» (и /или «коллектив-
ного бессознательного»), и как элемент
ментального мира конкретного человека
(ср. [8, с.53 и сл.] и [9, с.3]);

(2) а) концепт *принадлежит к явлениям
того же порядка, что и «понятие»* [8,
с.40] (в другой, более распространенной,
интерпретации — см., к примеру, [4,
с.3] — термины «концепт» и «понятие»
используются как синонимичные, тожде-
ственные по смыслу выражения), а зна-
чит — б) концепт *имеет структуру,
близкую (или изоморфную) структуре
«понятия»* (о структуре «понятия» см.,
например, [7, с.384], ср. [5, с.17–33, 42–66];
о специфической структуре «культурно-
го концепта» — [8, с.41–44]).

4. Представления о форме выражения
концепта составляют *собственно лингвистический* аспект эпистемологического
содержания КА-теорий. Поэтому мы разре-
шили себе ограничиться здесь рассмотрени-
ем тех вариантов КА, которые принадлежат
сфере современной лингвистической семан-
тики (краткий, предварительный анализ
этих работ см. в [10, с.96–99]), — ведь
именно лингвисты в первую очередь обра-
щают внимание на формально-языковые
средства репрезентации концептов, учиты-
вая и (более того) активно «эксплуатируя»
их в своем КА. Тем не менее ничто не меша-
ет распространить высказываемые здесь со-
ображения (см. пп. 4.3. и 4.4.) на КА
в целом.

4.1. Одна из «сверхзадач» постструкту-
ралистского «антропоцентрического»
языкознания (и «сверхзадача» лингвисти-
ческого КА) — (сравнительное) описание
«наивных картин мира», воплощенных в
(лексической) семантике конкретных, «иди-
оматических» языков [1, с.38–39]. Другими
словами, с позиций лингвосемантического
подхода **концепты** (= «наивные поня-

тия») — это обывденные, донаучные пред-
ставления о тех или иных фрагментах
действительности (возможно, «*мифологи-
ческой*» действительности), общие для *всех*
носителей данного языка в определенную
историческую эпоху и закрепленные за со-
ответствующими языковыми формами
(прежде всего они обозначаются отдельны-
ми лексемами языка).

4.2. В традиционном языкознании («на-
ивное») понятие связывалось с одной знако-
вой формой — общим именем (*человек*,
белизна, *бег* и т.п.) или его эквивалентом
(например, *белый*, *бежать*), а все остальные
знаковые формы рассматривались как про-
изводные от данной, соотносительные с ней
по определенным правилам исторических и
синхронных трансформаций [7, с. 384]. По-
следующее сближение с логикой дополнило
лексико-семантический анализ новым набо-
ром исследовательских процедур (КА в уз-
ком смысле), направленных на описание
концептов как «семантических типов», об-
наруживающихся в употреблении различ-
ных слов и синтаксических конструкций.
По выражению Н.Д.Арутюновой, «рекон-
струкция семантических типов составляет
основную задачу концептуального анализа.
В таком анализе учитываются сведения,
относящиеся к любому уровню языка —
грамматическому, лексическому, коммуни-
кативному» [3, с. 7–8] (ср. [4, с.3]).

4.3. Таким образом, «просуммировав»
различные точки зрения, можно выделить
несколько «уровней» лингвистического КА
(если рассматривать КА как *деятель-
ность*), которые мы условно обозначим как
1) «*лексемный*», 2) «*протолексемный*»,
3) «*металексемный*» и 4) «*металексичес-
кий*». Границы между этими «уровнями»
определяются А) спецификой того семанти-
ческого объекта (*концепта*), который явля-
ется предметом анализа в каждом
конкретном случае, — степенью его отвле-
ченности от конкретного (лексемного) вы-
ражения и Б) функцией тех знаковых
выражений (*лексем*), которые используются
в метаязыковых описаниях:

КА (1) — это описание одного лексичес-
кого концепта, анализ значения и функцио-
нирования отдельного слова (см., например,

статьи Е.С.Яковлевой, Т.В.Радзиевской, Н.К.Рябцевой, А.Б.Пеньковской из сборника [4]); лексема, которой обозначается соответствующий концепт, в определенной степени сохраняет здесь свою «первичную», «естественную» семантическую функцию.

КА (2) — исследование «протоконцепта», выраженного непроемкой (с точки зрения синхронии) лексемой и ее синтаксическими и семантическими дериватами, в той или иной степени видоизменяющими исходное значение (ср. глагол «знать» и производные от него «знание», «знаток», «знаться», «познать», «узнать» и др.); в этом случае непроемкая лексема чаще всего используется для описания эквивалентных синтаксических трансформаций и «поверхностно-семантических преобразований» (к примеру, *оказывать помощь* = «помогать», *Он постоянный читатель нашей библиотеки* = «Он постоянно читает в нашей библиотеке», *знаток...* — «тот, кто хорошо и/или много знает...» и т.п.).

КА (3) — выявление *идиосинкретического* «смыслового инварианта» (или семантического компонента), присутствующего в значении слов отдельной лексико-семантической группы (см., например, работу И.М.Кобозевой и Н.И.Лауфер о предикатах должностного — [4, с.169–175]).

КА (4) — описание некоторой (функционально-)семантической, «понятийной» категории естественного языка, выражаемой целым классом слов, конструкциями особого семантико-синтаксического типа и т.д. Семантические объекты «уровней» (3) и (4) можно назвать общим термином «метаконцепты»: лексемы, используемые для их обозначения, либо берутся из «обыденного» языка, но с максимально обобщенным и/или метафорическим значением (ср. использование слов «событие» и «факт» в книге Н.Д.Арутюновой [3, с.101–199]), либо создаются искусственно (к примеру, *модальность*, *стативность*, *каузативность* и т.п.), что свидетельствует о ярко выраженном *метаязыковом* характере функционирования этих лексем. Сами «метаконцепты» (прежде всего «металексические» понятия) принадлежат к области «коллективного бессознательного» — этим они противопоставлены концептам «уровней» (1) и

(2), осознаваемым благодаря их индивидуальной словесной (или корневой) оформленности.

4.4. Конечно, в лингвистической литературе перечисленные выше «уровни» КА не всегда различаются достаточно четко; многие исследователи даже не считают необходимым осуществлять подобное разграничение. Однако сама возможность выделения таких «уровней» (так же, как и факт их смешения) лишний раз демонстрирует давно замеченное свойство «наивной картины мира» — ее **системность** и, в частности, родо-видовые отношения между «разноуровневыми» языковыми концептами: «категориальные» концепты «уровня» (4) реализуются в системе «металексменных» концептов, а те (в свою очередь) — отдельными «(прото)лексменными» понятиями.

Итак, подводя итоги данной работы, отметим следующее:

«Полиморфизм» (или даже — «аморфность») современного КА не позволяет дать ему краткую (и в то же время исчерпывающую) эпистемологическую характеристику — краткое определение КА неизбежно окажется слишком общим («семантически пустым») и ничего не прибавит к прототипическому значению словосочетания *концептуальный анализ* («анализ концептов»). Однако индуктивно-аналитическое описание каждого варианта КА в отдельности — не единственный (и, очевидно, не самый удачный) способ решения указанной проблемы. Более продуктивным представляется *поаспектное дедуктивно-логическое определение* КА, в котором изучение конкретных разновидностей КА подчинено общей «анкетной схеме». Перечислим еще раз основные вопросы этой «анкеты»:

- 1) как понимается исследователем *предмет* КА (собственно «концепт»), т.е. каковы представления субъекта КА а) об онтологическом статусе и формах существования концепта, б) о структуре концепта и в) о форме языкового выражения концепта;
- 2) что выбирается в качестве «*исходного материала*» для КА;

- 3) каков набор исследовательских приемов и процедур, т.е. собственно *метод* исследования;
- 4) в какой форме представлены *результаты* КА.

В настоящей работе мы попытались ответить только на один из этих вопросов — (1^й), проанализировав (более или менее подробно) «формально-языковой», собственно лингвистический аспект КА, выделив «лексемный», «протолексемный», «металексемный» и «металексический» «уровни» КА. Остальные эпистемологические проблемы КА мы планируем осветить в последующих статьях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. — 1995. — №1. — С.37–67.
2. Арутюнова Н.Д. Образ (опыт концептуального анализа) // Референция и проблемы текстообразования. — М., 1988. — С.117–129.
3. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. — М., 1988. — 341с.
4. Логический анализ языка. Культурные концепты. — М., 1991. — 204с.

5. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. — М., 1988. — 168с.
6. Понятие судьбы в контексте разных культур. — М., 1994. — 320с.
7. Степанов Ю.С. Понятие // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С.383–385.
8. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. — М., 1997. — 824с.
9. Фрумкина Р.М. Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога (концепт, категория, прототип) // Научно-техническая информация. — Серия 2. — 1992. — №3. — С.1–8.
10. Фрумкина Р.М. Есть ли у современной лингвистики своя эпистемология? // Язык и наука конца 20 века. — М., 1995. — С.74–117.

ФРАНЦУЗЬКІ ЗАПОЗИЧЕНІ ОСНОВИ З НУЛЬОВИМ СТУПЕНЕМ СЛОВОТВІРНОЇ ВАЛЕНТНОСТІ

Л.В. Чурсіна

сновам, що виявляють активність у словотворі української мови, протиставляється група слів, що є авалентними на ґрунті мови-реципієнта. Це запозичені слова з нульовим ступенем словотвірної валентності (СВ).

Чисельна група слів з нульовою СВ виділяється, перш за все, завдяки своїй специфічній фонетичній оболонці, яка вказує на «іншомовність» походження цих слів. Певна кількість із них закінчується на наголошений голосний, що не притаманне українській мові *a, e (ε), i, o, y (ю)*: *антраша, дегра, диспаша, трема; беже, дегаже, де-завільє, вар'єте, віреле, кольє, лансьє, пасп'є, рантьє, суаре, фрикасе; асорті, макі, мобілі, попурі, спагі, шинуазері, шасі; бенево, бістро, ескімо, жабо, зеро, маго, ландо, кашпо, плато, ситро, трико, шевро, фабльо (фабліо); авеню, екю, інженю, марабу, меню, монтежю, ню, парвеню, паспарту, рагу, рандеву, реву, су і под.* Такі слова перебувають поза системою відмінкових парадигм, властивих сучасній українській літературній мові: їх форми є незмінюваними, що є також однією з причин їх ізольованості в мові-реципієнті.

У структурі інших лексем виділяються нетипові сполучення голосних, які накладають відтінок «іншомовності»: *амплуа, ате-ньютатор, бенуар, гратуар, зуав, клуатр, матуар, маседуан* тощо.

Особливими структурними ознаками відзначається і ряд слів, що за походженням становлять французькі прийменникові словосполучення. Французькі прийменники входять до складу однослівного найменування і не виділяються на рівні морфеми у

мові-одержувачі: *візаві (vis-à-vis), контр-ажур (à contre-jour), каптенармус (capitaine d'armes), падегра (pas de grace), падебаск (pas de basque), падепатинер (pas de patineur), падеспань (pas d'Espagne).*

Тільки в лексемах *па-де-де (pas de deux), па-де-трыа (pas de trois), корнет-а-пістон (cornet-à-pistons)* прийменники репрезентовані у вигляді окремих морфем, але на значенневому рівні вони є асемантичними структурними відрізками у мові-одержувачі.

Інші види лексикалізованих французьких висловів мають в українській мові вигляд однослівних найменувань або слів-прикладок. Останні пишуться через риску. Структурні французькі компоненти не виділяються ні на морфемному, ні на семантичному рівнях: *гран-прі (grand prix), карт-бланш (carte blanche), контр-апрош (contre approches), форс мажор (force majeure), верлібр (vers libre), журфікс (jouir fixe), пттифур (petit four), пріфікс (prix fixe), портпаж (porte-page)* і под. Багато морфемний склад цих лексем ускладнює їх участь у словотворі української мови.

За своїми граматичними ознаками слова, що мають нульову СВ, належать переважно до категорії іменників. Є серед них також прикметники, дієслова, прислівники і навіть виголоски. Але їх кількість мізерна у порівнянні з іменниками: *бризантний, глобулярний, дескриптивний, дискреційний, елективний, жакардовий, мажоритарний*.

моргантичний, оральний, фрикати́вний, антидатувати, ажюстувати, грасирувати, рамбурсувати, ретируватися; ажур, анфас, ва-банк, візаві, алло, гопля. Прикметники і дієслова оформлені за допомогою суфіксальних морфем українського походження.

Усі без винятку іменникові форми запозичень належать до одного із трьох родів (крім тих, що вживаються тільки у множині — *кальсони, пасатижі* та ін.). Рід визначається не тільки на морфологічному, але і на лексико-семантичному рівні.

Так, лексема *візаві* може вживатися не тільки в якості прислівника, але й іменника. Вона має такі іменникові значення: 1) супротивник, підопічний; 2) той, хто сидить або стоїть навпроти. Рід лексеми — чоловічий або жіночий — визначається у контексті. Форма іменника залишається незмінюваною: «Він заглибився в якісь папери, надавши *своєму візаві* можливість говорити про що завгодно» [3].

Слід зазначити, що структурно-морфологічні обмеження (специфічна фонетична оболонка слів, нетипове закінчення, наголос тощо) не стають перешкодою для словотвірних процесів на базі подібних слів, якщо виникає потреба в називанні нового поняття. Такі перешкоди усуваються шляхом відокремлення кінцевого голосного, накладання морфем або використання певних інтерфіксальних елементів. Словотвірний формант може приєднуватися і безпосередньо до основи, якщо вона закінчується на приголосний. Можна для прикладу навести словотвірні моделі похідних з основами *будуар, декольте, жалюзі, депо, кліше*: *будуар* → *будуар-н-ий*, *декольте* → *декольт-увати* → *декольт-ован-ий*, *жалюзі* → *жалюзій-н-ий*, *депо* → *деп-овець*, *кліше* → *клішограф* → *варіо[клішо]граф*. При цьому обов'язковою є тільки семантична сумісність основи і афікса при афіксальному словотворі і основ-компонентів при словоскладанні. Таким чином, за певних умов словотвірне пасивна основа може перейти до розряду активних.

Отже, специфічність фонетичної оболонки і морфемної будови накладає певні обмеження на участь подібних слів у словотворі, але ці два чинники не є головними.

Так, серед слів-одинаків трапляється чимало слів, які за зовнішніми ознаками мало чим відрізняються від питомих слів. Їх валентна неспроможність у словотворі пояснюється перш за все особливостями семантичної структури. В окремих випадках нереалізація СВ пояснюється відсутністю потреби у відповідному дериваті. Поява нового поняття не викликана потребами мовлення.

Лексеми, що не мають похідних в українській мові, представлені різноманітними лексико-семантичними розрядами слів:

1. Лексеми, що належать до категорії осіб, позначають:

а) назви осіб за різними ознаками (сюди відносимо і збірні назви);

б) назви різних видів тварин, птахів, риб (здебільшого екзотичних).

2. Лексеми, що належать до категорії неістот, позначають:

а) назви явищ державного і суспільно-політичного життя (французькі реалії і реалії країн з іншою суспільно-політичною формою існування);

б) назви понять культурно-побутового життя;

в) назви кулінарних виробів, різних сортів вин і напоїв;

г) назви грошових одиниць (французькі реалії);

д) назви термінів з різних галузей науки, мистецтва, спорту, виробництва, що мають замкнену сферу вживання.

Назви дій і ознак належать також до вузько спеціальної та термінологічної лексики.

Слова з нульовою СВ здебільшого не мають широких асоціативних зв'язків з питоמוю лексикою, тобто їх зовнішня валентність є також обмеженою. Такі слова не належать до частотне вживаної лексики і перебувають на периферії номінативної системи мови-реципієнта.

Переважає більшість слів-одинаків входить до спеціальної лексики (терміни, архаїзми, історизми, екзотизми). Для середнього україномовця ці слова здебільшого невідомі, а якщо й відомі, то не використовуються ним активно.

Наведемо приклади згаданих слів за сферами їх уживання: *терміни*, що обслугову-

ють різноманітні сфери суспільного життя, науки, техніки, промисловості і сільського господарства, мистецтва тощо: *артикль* (лінгв.), *багатель* (муз.), *батан* (ткац.), *бенуар* (театр.), *б'єф* (гідрогеол.), *верлібр* (поет.), *віремент* (фін.), *дискреційний* (політ.), *донжон* (архіт., буд.), *дос'є* (спец., дипл.), *жеода* (мінерал.), *зеро* (матем.), *зуав* (зоол.), *імортелі* (ботан.), *інтерліньяж* (друк.), *лякрос* (спорт.), *ордонанс* (юр.), *па* (танц.), *пайол* (морськ.), *пасатижі* (техн.) і под.;

архаїзми: *бонна*, *ботфорти*, *брульйон*, *гризетка*, *жирандоль*, *ілюзіон*, *каптенармус*, *козакін*, *ландо*, *лансьє*, *мальпост*, *мезальянс*, *мітенки*, *парвеню*, *пепін'єрка*, *шапокляк*, *спагі*, *ретраншемент*, *редингот* та ін.;

історизми: *апанаж*, *гардемарин*, *голіарди*, *директорія*, *конетабль*, *жакерія*, *кагуляри*, *камізари*, *легіслатива*, *ліга*, *макі*, *марабут*, *нотаблі*, *санкюлотти*, *ф'єф*, *франтирери* тощо.

Слід зазначити, що порівняно невелика кількість слів з нульовою валентністю широко вживається у мовленні: *безе*, *жюрі*, *меню*, *рагу*, *бігуді*, *юре*, *ситро* тощо. Очевидно, їх словотвірна пасивність пояснюється малою змістовністю.

Як і всі інші запозичення, слова-одинаки перебувають з українськими словами і словами іншомовного походження в українській мові в синонімічних, антонімічних, омонімічних зв'язках. Для запозиченої лексеми *бонівіан* синонімом в українській мові є «гульвіса». *Лангуст* є раком, але не річковим, а морським. *Ботфорти* є застарілою назвою для особливої форми чобіт. *Мітенки* — це напіврукавички. Ця лексема вийшла з ужитку. *Рішельє* — це те саме, що й вишивання, але ажурне. *Куртьє* співвідноситься з лексемами іншомовного походження маклер і агент.

Як бачимо на прикладах, синоніми здебільшого не є абсолютними. Кожен із синонімів передає окремий відтінок певного значення. Саме цим забезпечується життєдіяльність і функціонування французьких слів, синонімів для українських слів. Вони є виразними стилістичними засобами художнього тексту.

Деякі лексеми французького походження вступають між собою в синонімічні й омонімічні зв'язки на ґрунті української мови. Так, лексема *манто* означає пальто, але жіноче, хутряне. *Бра* — це те саме, що й канделябр, але настінний. *Консоме* — це вид бульону. Запозичення *солітер*¹ означає те саме, що й брильянт, тоді як *солітер*² є синонімом українського слова «черв'як». Спортивний термін *ранверс* має значення протилежне значенню лексеми *траверс* і означає «боковий рух коня головою від стінки манежу».

Семантичний аналіз слів з нульовим ступенем СВ показує, що такі слова належать до пасивного пласту лексики української мови. Їм властива здебільшого замкнена сфера вживання.

Такі слова відомі обмеженому колу людей, оскільки вони позначають соціально-неактуальні поняття, їх семантична недоосвоєність супроводжується словотвірною неосвоєністю.

Разом з тим слова французького походження, що мають нульовий ступінь СВ, є невід'ємною складовою частиною словника сучасної української літературної мови. Окремі з них сприяють збагаченню експресивних стилєвих засобів мови-реципієнта. Трапляються серед них і слова, що належать до частотної лексики. Їх словотвірна пасивність пояснюється вузькістю і конкретністю їх значень.

В окремих випадках нереалізація СВ окремими словами-одинаками не викликана потребами мовлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. — К., 1974.
2. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. — К., 1985.
3. Словник української мови: В 11 т. — К., 1970–1980.

СЛОВОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НАЗВ ОСІБ ФРАНЦУЗЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Л. В. Чурсіна

ідомо, що кожна тематично од-
норідна група слів має свій сло-
вотвірний потенціал, своє коло
похідних [1, 2, 4, 6]. Структура
гнізд таких слів є типізованою,
хоча і тут спостерігаються
різноманітні варіації, зумовлені
здебільшого багатозначністю вихідної лек-
семи, а також впливом певних екстралінгві-
стичних факторів, як то потреба в назві
нового поняття взагалі чи в його назві з емо-
тивним відтінком, економія мовних засобів
шляхом творення афіксального чи складно-
го слова та ін.

Словотвірні гнізда (СГ), які пропонують-
ся для розгляду, мають за вершини основи,
що позначають назви осіб чоловічої статі і
лише в одному випадку жіночої статі (*ко-
кетка*). Серед назв осіб з високовалентни-
ми основами французького походження
трапляються слова, що самостійно форму-
ють СГ (*буржуа* (вар. *буржуй*), *бюрократ*,
інженер, *кокетка*, *комісар*, *пілот*, *секретар*)
і такі, що разом зі своїми похідними склада-
ють підгнізда у структурі комплексних СГ
(*аві-ація* → *аві-атор*, *грим* → *грим-ува-
ти* → *грим-ер*, *журнал* → *журнал-іст*,
інтриг-а → *інтриг-ан*, *контрол-юва-ти*
→ *контрол-ер*, *мільйон* → *мільйон-ер*,
модель → *модель-єр*, *мін-а* → *мін-ер*,
організ-увати → *організ-атор*, *організ-
ува-ти* → *дез-організ-ува-ти* → *дезорганіз-
атор*, *революці-я* → *революці-онер*,
революція → *контр|революція* → *контрре-
волюці-онер*, *ретуш* → *ретуш-ува-ти* →
ретуш-єр). Є й такі, що заповнюють лакуни
відповідного СГ, але похідних вони самі не
мають. Такі слова замикають словотвірні
ланцюжки гнізд (*комун-а* → *комун-ар*,

резерв → *резерв-іст*). Однак їх мотивуючі
основи є високовалентними (як і в поперед-
ньому випадку) оскільки реалізують свою
словотвірну валентність за іншими слово-
твірними рядами.

Найбільшим словотвірним потенціалом
відзначаються всього 7 основ, що самостійно
формують СГ. Решта основ (13+2) запов-
нюють ніші певних СГ і тим самим ком-
плектують і доповнюють ці гнізда.

Як відомо, структурними компонентами
значення є семи. Вони не тільки входять до
значення слів, але й зумовлюють ступінь їх
синтагматичної активності, їх валентну ха-
рактеристику [1, 4, 6, 10]. Основи-вершини
гнізд, які ми обрали для аналізу, об'єднують-
ся за класифікаційною семою, що означає
«особу за соціальною або професійною
ознакою, посадою». Семантична організація
цієї групи слів зумовлюється семами «осо-
ба», її «соціальне становище», «професія»,
«посада», «рід занять», «особа» як «пред-
ставник певної системи світогляду» або як
представник певного ідейного напрямку,
течії та її «світогляд», «філософія», ознака
за «властивістю і відношенням до навко-
лишнього світу, оточення». Класифікаційна
сема «особа» у даному випадку збігається з
семою словотвірного значення. Інші семи є
диференційними і пов'язані з сигніфіка-
тивним аспектом значення слів. Слід зазна-
чити, що диференційні семи не обов'язково
тотожні з лексико-семантичними варіанта-
ми значення лексеми. Образно вислов-

люючись, вони є тим асоціативним інформаційним ореолом (своєрідними нарощеннями), що оточує лексему на значеннєвому рівні.

Потенційні семи, як відомо, не входять безпосередньо до семантичної структури лексеми, їх можна передбачити і певною мірою спрогнозувати лише в плані використання мовної моделі для побудови похідної одиниці. Вибір же ознак для номінації об'єкта мислення і реалізації відповідної моделі, хоча і зумовлений структурою мови-системи, є актом індивідуальним і знаходить свою реалізацію безпосередньо в мовленні.

Відповідно до своєї семної організації основи на позначення осіб включають до парадигми похідних:

- 1) іменники жіночого роду, утворені шляхом суфіксації (сюди відносимо і іменники з модифікаційними суфіксами);
- 2) іменники чоловічого роду зі зменшувальними суфіксами;
- 3) суфіксальні іменники, що означають соціальне становище, рід діяльності, діяльність тощо;
- 4) суфіксальні іменники зі значенням ідейного напрямку, течій;
- 5) складні іменники на позначення осіб за родом занять, професією, посадою; належністю до певного соціального класу, угруповання;
- 6) суфіксальні прикметники відносні, присвійні і присвійно-відносні; складні прикметники;
- 7) суфіксальні і префіксально-суфіксальні дієслівні деривати на позначення дій, властивих особі.

Безумовно, що у кожному конкретному гнізді наявність тих чи інших дериватів скориговано функціями мовлення, особливостями структурної і семантичної будови вихідної основи тощо. Далі на прикладі СГ з основою-вершиною *буржуа* покажемо типові системні зв'язки між словами, що характеризуються спільністю кореня і семантики в гібридному СГ.

Лексема *буржуа* (фр. bourgeois — громадянин) закінчується на наголошений голосний і є невідмінюваною в українській мові. За СУМ ця лексема має значення «особа, що належить до буржуазії». Як бачимо, тлумачення словника не передає словотвірних

відношень між цими двома запозиченнями, що встановилися на ґрунті мови, що приймає. Невідомо, як склався б валентний потенціал цієї лексеми, якби не було співвідносного «готового деривата» *буржуазія*. Цей дериват розташовується на I ступені деривації. У словотвірній парі *буржуа* → *буржуа-зія* спостерігається нарощення твірної у дериваті.

Лексема *буржуа* відзначається комунікативною значущістю, про що свідчить і наявність словотвірного варіанта *буржуй*. Лексема *буржуй* уживається в усному мовленні і має свої похідні.

Таким чином, і ступінь похідності представлений «запозиченим дериватом» *буржуазія* і словотвірним варіантом з певним стилістичним відтінком *буржуй*.

На II ступені деривації розташовуються деривати, твірними для яких виступають похідні I ступеня деривації. Так, похідне *буржуазія* має два похідних: суфіксальний прикметник *буржуаз-ний* і префіксально-суфіксальне дієслово *о-буржуаз-и-ти*, яке має множинну мотивацію: «Зробити буржуазним, подібним до буржуазії за способом життя, цілями, світоглядом і т. ін.»

Похідне *буржуй* виступає твірною основою для двох суфіксальних іменникових дериватів і одного суфіксального прикметникового деривата. Серед іменникових дериватів маємо один корелятивний іменник на позначення особи жіночого роду і один дериват з предметним значенням:

буржуй-ка I

буржуй-ка II, піч.

За структурою і семантикою ці два деривати є омонімами, омонімічність яких ліквідується в контексті.

III ступінь деривації представлений відприкметниковими дериватами і віддієслівною парадигмою похідних.

Прикметник *буржуазний* дає найбільшу кількість похідних. Ця твірна основа входить до складу двох суфіксальних дериватів: *буржуаз-ість* і *буржуаз-о*. При цьому від основи відокремлюється фіналь-ий, а натомість додаються відповідні суфікси. Окрім цього, прикметникова основа є активною у творенні складних прикметників. У складному словотворі прикметникова основа характеризується

правою і лівою валентностями: *буржуазнодворянський, буржуазнодемократичний, дрібнобуржуазний, лівобуржуазний* і под. Прикметникові композити утворені шляхом основоскладання за допомогою з'єднувального голосного.

Прикметник *буржуазний* у неподільному вигляді входить до складу префіксальних дериватів, виявляючи при цьому ліву валентність: *до-буржуазний, без-буржуазний, напівбуржуазний*.

Віддієслівна парадигма представлена дієслівним дериватом на *-ся*, який має множинну мотивацію і своє власне значення: «Стати буржуазним, уподібнитися буржуазії за способом життя, цілями, світоглядом і т. ін.». Твірна дієслівна основа II ступеня деривації дає один суфіксальний іменник на позначення опредметненої дії і один суфіксальний віддієслівний прикметник: *обуржуазн-енн'я, обуржуазн-ен-ий*. Ці деривати є мотивованими гніздовим контекстом: *обуржуазнення* — «перетворення в буржуазію»; *обуржуазнений* — «який став подібним до буржуазії за способом життя, цілями, світоглядом і т. ін.»

На III ступені деривації маємо лакуну, яка повинна бути заповненою дієслівним дериватом. Про це свідчить і наявність похідного, що має ознаки девербатива і яке розташовується на IV ступені деривації: *обуржуазн-юва-нн'я*.

На IV ступені похідності маємо ще одне похідне, а саме суфіксальний іменник. Твірною основою для цього деривата виступає прикметникова основа, що є складною за способом творення: *дрібнобуржуазність*.

Отже, СГ, вершиною якого є невідмінюване слово французького походження *буржуа*, складається із 27 похідних, які нерівномірно розташовані за ступенями похідності: I ступінь (2 похідних), II ступінь (5 похідних), III ступінь (18 похідних), IV ступінь (2 похідних). Саме прикметникові і дієслівний деривати II ступеня похідності стають твірними для дериватів III ступеня похідності.

Незначна кількість похідних на I ступені деривації зумовлена фонетико-морфологічними показниками основи-вершини гнізда і особливо тим, що ця основа є невідмінюва-

ною в українській мові. Периферійний ступінь похідності представлений також обмеженою кількістю дериватів, оскільки більша їх кількість не передбачена мовою-системою.

У підсумку зазначимо, що саме семантика є тією об'єднуючою силою, що стягує однокореневі запозичення в одну систему, якою є СГ. Формальні відношення зумовлюють їх розташування в мові-реципієнті в певній ієрархічній послідовності відносно одне одного в спільному СГ. У ряді випадків запозичене дериваційне ядро стає мотивуючою базою для гібридних слів, утворених на ґрунті української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беляева Т.М. Словообразовательная валентность глагольных основ в английском языке. — М., 1979.
2. Городенська Н.Г., Кравченко М.В. Слово-твірна структура слова: (відіменні деривати). — К., 1981.
3. Етимологічний словник української мови. — Т. 1–3. — К., 1982–1989.
4. Илюшечкина Л.А. Словообразовательная валентность в современном французском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1983.
5. Інверсійний словник української мови / Уклад. С.П. Бевзенко, О.І. Бондар, З.І. Волосевич та ін. — К., 1985.
6. Кубрякова Е.С. Семантика производного слова // Аспекты семантических исследований. — М., 1980. — С. 81–155.
7. Полюга Л.М. Морфемний словник. — К., 1983.
8. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. — К., 1985.
9. Словник української мови: В II т. — К., 1970–1980.
10. Тихонов А.Н. Словообразовательная мотивированность однокоренных слов // Русская словообразовательная синтагматика и парадигматика. — Краснодар, 1991.

О КРИТЕРИЯХ ВЫДЕЛЕНИЯ ВАРВАРИЗМОВ В ЯЗЫКЕ (НА ПРИМЕРЕ АНГЛИЙСКОГО, РУССКОГО, УКРАИНСКОГО ЯЗЫКОВ)

Ю. В. Безрукавая

Как известно, живой язык находится в состоянии непрерывного изменения. Отражая все то новое, что появляется во всех сферах человеческой деятельности, его словарный состав пополняется новыми словами и выражениями, расширяющимися значениями старых слов или комбинациями новых, в которых реализуются эти новые значения, — для адекватного обслуживания нужд человеческого общества, и для еще более эффективного выполнения языком его основной функции — быть средством человеческого общения.

Общеизвестным является и тот факт, что различные стороны языка изменяются неодинаковыми темпами (так называемый закон неравномерного развития языка). В большей степени изменениям подвержена лексика того или иного языка, чем его грамматический строй или звуковой состав.

Лексический фонд английского языка, как и любого другого, является результатом долгого исторического развития, и в каждый данный исторический момент представляет собой продукт целого ряда эпох, (в которых давно сложившиеся и длительно бытующие элементы сосуществуют с элементами новыми, только что возникшими).

Среди многочисленных проблем, связанных с процессом истории развития языка, одно из важнейших мест занимает вопрос о роли и удельном весе заимствований.

Иноязычных (или заимствованных) слов обычно довольно много в словарном составе любого языка. Например, около 3/4 всех корейских слов — заимствования, главным образом, из китайского; в украинском языке

заимствованная лексика составляет около 10%; немало иноязычных выражений и в русском языке, но совершенно иную картину наблюдаем мы в английском языке, где заимствованные слова составляют по разным данным от 60 до 75% всей английской лексики.

Этим объясняется постоянный интерес, проявляемый языковедами к этой теме, и большое внимание, уделяемое проблеме заимствований во многих трудах по лексикологии и истории английского языка.

В разработке теории заимствования лингвистика добилась значительных успехов. Вместе с тем, по целому ряду важных вопросов, связанных с изучением иноязычных слов, таких как определение заимствования, критерии заимствованного слова и его ассимиляция заимствующим языком, вопрос о языке-источнике заимствования и некоторых других, исследователями высказываются различные, подчас противоречивые точки зрения.

При рассмотрении данного способа пополнения лексического состава языка в первую очередь необходимо решить вопрос о том, что следует понимать под заимствованием. И в этом состоит первая трудность, т. к. оказывается, что в лингвистике отсутствует четкое определение заимствованного слова.

Некоторые языковеды (в русистике это, например, Л. П. Крысин) относят к заимствованиям только те иноязычные слова, ко

которые полностью освоены языком-рецептором и не ощущаются носителями языка как иноязычные.

Другие исследователи определяют термином «заимствование» как сам процесс заимствования (borrowing), так и его диалектически обусловленный результат — заимствованное слово (loanword). Так, в «Словаре лингвистических терминов» Ахмановой встречаем такое определение заимствования:

1. Обращение к лексическому фонду других языков для выражения новых понятий, дальнейшей дифференциации уже имеющих и обозначения неизвестных прежде предметов (нередко сами эти предметы становятся известными носителям данного языка лишь вследствие контактов с теми народами, из чьих языков заимствуются соответствующие слова).

2. Слова, словообразовательные аффиксы и конструкции, вошедшие в другой язык в результате заимствования.

В данном определении, характеризующем сущность заимствования, не указываются конкретные признаки, выделяющие заимствованные слова, тем не менее, в лингвистике существуют критерии определения заимствований.

Языковеды выделяют ряд внешних признаков, которые условно можно свести к следующим категориям: фонетические, графические, морфологические, словообразовательные, синтаксические и семантические.

Под фонетическими признаками заимствований принято понимать такие черты звукового облика слов, которые не свойственны заимствующему языку. Так, в английском языке наличие в начале слова звуков, передаваемых буквами *v*, *g* и *j* является признаком заимствования. Например: vacuum, vaccine (лат.), valley, vase (фр.), volcano (ит.) и т. д., gem (< лат. gemma), jewel (< ст. фр. joel), gender, gendarme (фр.). Наличие букв *j*, *x*, *z* в начале слова и таких сочетаний как *ph*, *kh*, *eau* в корне также свидетельствует об иноязычном происхождении слова: jungle (хинди), gesture (лат.), giant (ст. фр.), zeal (лат.), zero (фр.), zinc (гр.), philology (гр.), khaki (инд.), beauty. (фр.) [5, 250].

В русском и украинском языках фонетическими признаками выделения заимствований являются, например, наличие в начале слова букв *a-*, *ф-*, *ц-*, *э-*, *ю-* (авиация, аптека, философия, цемент, экскаватор и др.); начальные *шт-*, *шп-*, *дж-* (штепсель, шприц, джоуль и др.); конечные *-ос*, *-ум*, *-ус*, *-инг*, *-ер* (термос, аквариум, корпус, крекинг, мастер и т. п.).

Графическим признаком заимствований является использование нехарактерных для данного языка букв и буквосочетаний. Так, многие европейские языки, использующие латиницу, при заимствовании сохраняют орфографию взятых слов. (Этот принцип особенно устойчив в языках с сильным влиянием исторического и традиционного написания (например, в английском и французском). Чтение таких слов возможно по правилам языка-источника или по правилам заимствующего языка, насколько такое написание поддается чтению на другом языке. В английском языке графический признак проявляется следующим образом: сочетание согласных *[pn]*, *[ps]*, *[pt]* в словах pneumatics, psychology, Ptolemy греческого происхождения было сведено к звукам *[n]*, *[s]*, *[t]*, в то время как согласные *[ps]*, *[pt]*, *[pn]* употреблялись достаточно часто в конце английских слов, таких как sleeps, stopped и др. [6, 166]. Следуя тем же причинам, *x* произносится *[ks]* и *[gz]* в исконных словах и элементах, заимствованных из латинского языка, соответственно, и как *[z]* — в словах, пришедших из греческого: six *[siks]*, exist *[ig'zist]* (лат.), но xylophone (гр.). Сочетание *ch* произносится как *[k]* в словах, заимствованных из греческого: epoch, chemist, echo [5, 251].

Под морфологическими признаками понимаются различные отклонения от грамматических норм, например, неправильное (нестандартное) образование форм множественного числа: papura (< гр. papyrus), pastorali (< ит. pastorale), beaux (< фр. beau), bacteria (< лат. bacterium) и т.п. [6, 165].

Под словообразовательными признаками можно понимать наличие определенных суффиксов (в английском: *-able/-ible*, *-and/-ent* < лат. происхождения; *-age*, *-ance/-ence*, *-ancy/-ency*, *-ard*, *-ate*, *-sy*

< фр. ; -ist, -ism, -ite < гр.) и префиксов (ab-, ad-, con-, de-, dis-, ex-, in-, per-, pre-, pro-, re-, trans-), указывающих на факт заимствования слова [5, 251], в русском и украинском это суффиксы -изм, -ист, -аж, -ер, -ация (-изм, -ист, -ация) и префиксы анти-, ре-, де-, архи-, ин-.

К синтаксическим признакам заимствований следует отнести употребление несвойственных языку моделей словосочетаний.

И наконец, к последнему, но далеко не наименее важному семантическому признаку относят специфичность контекста или тематических областей, к которым принадлежат понятия, называемые заимствованиями. Например, слова ricksha(w), pagoda в английском языке не вызывают никаких сомнений, в том, что мы имеем дело с заимствованиями [6, 165].

Говоря о заимствованиях вообще и классифицируя их по степени ассимиляции в языке, мы обращаем внимание на наиболее интересную, с нашей точки зрения, группу иноязычных слов — варваризмы (barbarisms — в английской, Fremdwörter — в немецкой терминологии).

И здесь мы снова сталкиваемся с проблемой отсутствия в лингвистике четкого, однозначного определения варваризмов.

В одних источниках ими называют заимствованные слова и выражения, не свойственные нормам данного языка, в других — иностранные слова или выражения, употребляемые в устной или письменной практике в силу моды или иных экстралингвистических причин, не ставшие общеупотребительными и не получившими полного освоения в заимствующем языке [3, 127].

Согласно лингвистическим и толковым словарям русского и украинского языков, варваризмами следует считать слова, заимствованные из других языков и еще «не настолько освоенные речью, чтобы звучать привычно и обычно».

По мнению Крысина Л.П., Реформатского А.А. и многих других языковедов варваризмами следует считать иноязычные слова и выражения, используемые в речи при описании реалий, обычаев и т.п. других народов,

не вполне освоенные языком семантически, а иногда также морфологически и синтаксически.

Д.Э. Розенталь рассматривает варваризмы как иноязычные элементы, не до конца освоенные заимствующим языком в связи с трудностями грамматического освоения.

Основным критерием выделения варваризмов является их написание с помощью букв того алфавита, который принят в языке-источнике, например: allegro, a priori, a tempo, de facto, alibi, agitato.

Следует отметить, что для неассимилированных иноязычных элементов не свойственно ни формальное (графическое, грамматическое, фонетическое), ни функциональное (лексическое) освоение из английского языка. Данные лексические единицы не только не переводятся, а часто, сохраняя на письме иноязычную графическую передачу, сопровождаются соответствующим параллельным эквивалентом в языке-реципиенте. Например, в укр., рус. визави и vis-a-vis (с глазу на глаз), тет-а-тет и tete-a-tete (только вдвоем, с глазу на глаз), альма-матер и alma-mater (букв. мать-кормилица — старинное студенческое название университета), tabula rasa (чистая доска), тутти фрути и tutti frutti (всякая всячина) и т.п.; в англ.: ит. addio, ciao (goodbye), фр. affiche (placard), лат. ad libitum (at pleasure) и др.

Варваризмы не называют никаких иностранных реалий, имеют соответствия в языке-реципиенте и легко могут быть переведены путем замены соответствиями, т.е. выполняют чисто стилистические или экстралингвистические функции (обеспечение международного понимания и т.д.) и имеют регулярность употребления в закреплённых за ними функциональных сферах в особенности в терминологии.

В целом же, о варваризмах как неассимилированной лексике написано сравнительно немного. Это связано с их многочисленностью в языке, с одной стороны, и недостаточной изученностью, с другой.

ЛИТЕРАТУРА

1. Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка. М.: Изд. лит. на иностр. яз., 1956. —218 с.
2. Крысин Л.П. О новых лексических заимствованиях в лексике современного русского литературного языка. —М.: Наука, 1968. —270 с.
3. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. М.: Наука, 1982. —149 с.
4. Методы сопоставительного изучения языков: Сборник ст. / Отв. ред. В.Н. Ярцева. —М.: Наука, 1988. —96 с.
5. Arnold I.V. The English word. М.: Высш. шк., 1973. —303 с.
6. Ginzburg R.S., Khidekel S.S. A Course in modern English lexicology. М.: Higher School Publishing House, 1979. —269 p.

СЛОВАРИ И СПРАВОЧНИКИ

7. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. —Изд. 2-е стер. —М.: Сов. Энциклопедия, 1969. —607 с.
8. Розенталь Д.Э. и Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов: Пособие для учителей. —Изд. 2-е испр. и доп. —М.: Просвещение, 1976. —544 с.
9. Словарь современного русского литературного языка в 20-ти томах, Т. 2, 1991

ЛЕКСИЧНА ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ ЯК НАСЛІДОК УКРАЇНСЬКО-АНГЛІЙСЬКОЇ ДВОМОВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАСПОРІ США І КАНАДИ

О.С. Дьолог

ловник будь-якої мови постійно змінюється: одні слова виходять з ужитку, інші, навпаки, з'являються і стають активним лексичним запасом мовців. Оновлення лексичного складу

може здійснюватися як за рахунок неологізмів внутрішнього походження, так і запозичуватися з іноземних мов. Через легкість і швидкість поширення лексичних одиниць (у порівнянні з фонологічними та граматичними одиницями) для запозичення слів достатньо навіть мінімального контакту між мовами.

Для українських емігрантів у США і Канаді найважливішим засобом спілкування стає англійська мова. Сфера побутування української мови поступово обмежується: рідною мовою українські емігранти користуються лише в сім'ї, у церкві, в українських навчальних закладах, в українських громадських організаціях. Отже, на Американському континенті українська мова не зникає остаточно, а продовжує (хоча й в обмежених функціях) своє існування. Таким чином, в українській діаспорі США і Канади створюється складна система двомовного спілкування.

Як зазначав Е. Хауген, «де б не відзначався вплив однієї мови на іншу (а він відзначається скрізь), він здійснюється через двомовних осіб»*. Отже, місцем реалізації контактів між англійською мовою та українською є українські емігранти.

Живучи в англomовному середовищі, українці у США і Канаді поставлені перед вимогою вільного та всебічного володіння англійською мовою. Це сприяє більшому проникненню елементів англійської мови в українське усне та писемне мовлення емігрантів.

У новому суспільстві для емігрантів виникають нові потреби спілкування, задовольнити які можна лише за допомогою двомовності з відповідними лексичними наслідками. Серед таких наслідків — лексична інтерференція.

Процеси лексичної інтерференції є найбільш інтенсивними процесами в етнічних мовах, у тому числі й української у США і Канаді. Різні дослідники підтверджують, що запозичення слів із панівної мови країни відбувається в них дуже активно і природно. Про аналогічну ситуацію з лужицькою мовою в німецькому середовищі Л.В. Щерба писав: «Шлях запозичення є найпростішим, і воно вживається на кожному кроці, навіть і без особливої потреби»*. Масовий характер двомовності американських і канадських українців настільки сприяє лексичній інтерференції, що практично вона може бути безмежною. При масовій двомовності (а саме така ситуація спостерігається в українській діаспорі

* Щерба Л.В. Восточнолужицкое наречие. — Петроград: Изд-во Петроградского университета, 1915. — С.80.

* Haugen E. The Norwegian Language in America. Vol. 1-2. — Philadelphia, 1953. — P. 34

К
П
И

США і Канади) лексичний вплив однієї мови на іншу може набувати великого розміру. Як зазначав У. Вайнрайх, за певних соціо-культурних умов у двомовних носіїв відбувається своєрідне злиття лексичних запасів обох мов у єдиний фонд лексичних інновацій*.

Ось чому саме українська лексика зазнала найбільшого впливу з боку англійської мови у мовленні українських емігрантів США і Канади. Ступінь засвоєння і використання англословної лексики у мовленні емігрантів першого покоління та їхніх нащадків неоднаковий. На цей зв'язок звертав увагу ще Л. Щерба, стверджуючи, що характер співіснування двох мов в одній особі знаходиться в залежності від умов засвоєння нерідної мови**.

Англіцизмів*** значно більше у мові представників другого та подальших поколінь емігрантів, оскільки вони народилися в англословній країні і володіють англійською мовою набагато краще, ніж представники першого покоління. Під час міжмовних контактів процес засвоєння лексики однієї мови іншою мовою неоднаково позначається на різних частинах мови. Так, дослідники мови українських емігрантів у США і Канаді зазначають, що на лексичному рівні вплив англійської мови найбільше позначився на іменниках. У новому середовищі емігрантам перш за все не вистачало слів рідної мови для позначення нових для них предметів і понять. Саме через це переважна більшість запозичуваних слів належить

до лексико-граматичного класу іменників. Ю. Жлуктенко, аналізуючи англіцизми, які зустрічаються в україномовній періодиці США і Канади, говорить, що іменники займають серед них 72, 3%*.

Потреба в новій лексиці відчувається у багатьох сферах життя і діяльності українських емігрантів у США і Канаді. Саме тому запозичення лексики з англійської мови охоплюють надзвичайно різноманітні семантичні групи. Основними серед них можемо назвати такі:

Адміністративна лексика. У США і Канаді українці зустрілися з новою для них системою державного і місцевого управління. Це спричинило виникнення в українському мовленні емігрантів цілої низки англійських слів із цієї галузі**:

бил (bill) — законопроект, *вард* (ward) — адміністративний район міста, *варант* (warrant) — ордер на арешт, *говермен* (goverment) — уряд, *джейл*, *джезль* (jail) — в'язниця, *дистрикт* (district) — район, *костем гавз* (custom house) — митниця, *лоєр* (lawyer) — юрист, адвокат, *ситизенство* (від citizen) — громадянство, *стейт* (state) — штат.

Лексика пов'язана із транспортом:

боят (boat) — пароплав, *байсикл* (bicycle) — велосипед, *гендкара* (handcar) — ручна дрезина, *драйвер* (driver) — шофер, водій, *кара* (car) — автомобіль, *рейл-ровд* (railroad) — залізниця, *свіч* (switch) — залізнична стрілка, *трок* (truck) — вантажний автомобіль.

Виробнича лексика має у своєму складі найбільшу кількість англіцизмів. Ця лексика була цілком новою для емігрантів. Великою потребою стало розуміння таких термінів, оскільки на виробництві спілкування велось англійською мовою. Така ситуація викликала вживання українцями

* Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Новое в лингвистике. Языковые контакты. Выпуск 6. — М.: Прогресс, 1972. — С. 42.

** Щерба Л. В. О понятии смешения языков // Избранные работы по языкознанию и фонетике. — Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1958. — С. 47–48.

*** Під англіцизмами розуміємо ті відхилення від норм культури української мови, що з'явилися під впливом англійської мови і не є загальноновизнаними та кодифікованими в українській мові. На відміну від них існують запозичення — слова, що ввійшли до лексичного складу української мови і їхнє вживання, таким чином, не порушує нормативність українського мововжитку.

* Жлуктенко Ю. Українсько-англійські міжмовні відносини. Українська мова у США і Канаді. — К.: Вид-во Київського університету, 1964. — С. 61–62.

** Наведені приклади лексичних англіцизмів взяті з періодичних видань української діаспори США і Канади («Нові дні», «Свобода», «Рідна школа», «Новий шлях», «Український голос» тощо).

виробничих термінів англійського походження. Найчастіше українські лінгвісти США і Канади звертають увагу на такі терміни:

acid (acid) — кислота, *бейкер*, *бекер* (beker) — пекар, *блестфорнес* (blast furnace) — доменна піч, *гайдроджен* (hydrogen) — водень, *гелпер* (helper) — помічник, *деймен* (dayman) — поденний робітник, *джаб* (job) — робота, *емплоймент-офіс* (employment office) — бюро найму робітників, *лейбер* (labourer) — підсобний робітник, *майна* (mine) — шахта, *майнер* (minner) — шахтар, *мітер* (meter) — електролічильник, *навер-гавз* (power-house) — електростанція, *пейда* (paide) — заробітна плата, *пейнтер* (painter) — маляр, художник, *плайвуд* (playwood) — фанера, *прайс* (price) — ціна, *рандгавз* (round-house) — залізничне депо, *ролінг-міл* (rolling mill) — прокатний стан, *тулс* (tools) — скринька з інструментами, *фаєрмен* (fireman) — пожежник, *фреймен* (frame) — рама, *шапмен* (shopman) — продавець.

Громадсько-політична лексика:

аранджер (arranger) — організатор, розпорядник, *гонор ролл* (honour roll) — почесний список, *едіторія* (editorial) — редакційна стаття, *колекта* (collection) — збір пожертв, *предплати*, *ліста* (list) — список, *pledж* (pledge) — зобов'язання, *супортер* (sympporter) — прихильник, прибічник, *сосайда*, *сосайети* (society) — товариство.

Побутова лексика:

бедрум (bedroom) — спальня, *блок* (block) — квартал, *бутси* (boots) — черевики, *вакум клінер* (vacuum cleaner) — пылесос, *гавз* (house) — будинок, *дайнінгрум* (dining room) — їдальня, *дрес* (dress) — сукня, *евню* (evenue) — проспект, *корнер*, *конер* (corner) — ріг вулиці, *кросинг* (crossing) — перехрестя, *маркет* (market) — ринок, *мейн стріт* (main street) — головна вулиця, *оверкоат* (overcoat) — пальто, *оверол* (overall) — комбінізон, *рефріджерейтор* (refridgerator) — холодильник, *рум* (room) — кімната, *сайдвок* (side-walk) — тротуар, *ситі* (city) — місто, *стріта*, *стріт* (street) — вулиця, *сyt* (suit) — костюм, *таун* (town) — місто, *файер-плейс* (fire place) — камін, *шуси* (shoes) — черевики.

Як зазначав Е.Хауген*, ступінь неточності відтворення запозиченого слова залежить не від того, коли воно запозичене, а від ступеня двомовності запозичуючих індивідів. Двомовність, якої набувають дорослі після прибуття в нову країну, характеризується систематичною субституцією. У багатьох випадках запозичені слова мають значні відхилення від звучання їх оригіналів у мові-джерелі (у нашому випадку — англійської). На відміну від цього двомовність, якої набувають ще в дитинстві, характеризується повною відсутністю субституцій (або мінімальною субституцією) і систематичним імпортуванням іншомовних фонем. У цьому випадку запозичені слова значно точніше відтворюють звучання оригіналів мови-джерела. У зв'язку з такою різницею в характері двомовності інтерференція відбувається безперервно. Різні вікові групи емігрантів часто вживають запозичення-дублети з англійської мови. Якщо у мовленні емігрантів першого покоління зустрічаються англіцизми типу *сосайда* (society) — товариство, *мунка* (monkey) — мавпа, то емігранти другого покоління та першого, які потрапили до США і Канади у дитинстві вживають уже більш фонетично близькі форми — *сосайети*, *манкі*.

Проте більша або менша адаптація англійських слів в українському мовленні не впливає на сприймання їх мовознавцями як порушення норм культури української мови. Саме так ставляться до подібних англіцизмів і україністи в діаспорі (Петро Одарченко, Юрій Шевельов, Яр Славутич, Ярослав Рудницький, Василь Чапленко, Святослав Караванський).

Велика кількість статей українських лінгвістів діаспори присвячена саме питанню очищення українського усного та писемного мовлення від англіцизмів. Не правильне вживання іншомовних слів чи зловживання ними призводить до збіднення рідної мови. Щоб цього не сталося, слід уживати замість чужих слів існуючі свої

* Haugen E. The Norwegian Language in America. Vol. 1-2. —Philadelphia, 1953. —Р. 393.

(власне українські чи загальноновизнані та кодифіковані іншомовні).

Питання засмічення української мови лексичними англіцизмами є актуальним не лише для діаспори США і Канади, але і для України. На сьогодні в країні склалася ситуація, коли у зв'язку з переходом до ринкової економіки в українське усне та писемне мовлення прийшло багато нових термінів з англійської мови. На жаль, спеціальні термінологічні установи не встигають робити певних рекомендацій щодо вживання відповідних українських термінів. Унаслідок цього окремі сфери діяльності суспільства виявляються англізованими. Досить широко англіцизми представлені і в побутовій лексиці. Уживання англіцизмів замість існуючих власних слів (чи кодифікованих іншомовних запозичень) засмічує мову і веде до її збіднення. Таким чином, проблема очищення мови від лексичних інтерферерів різного ступеня освоєності, запозичених з

англійської мови, є актуальною і для України. Знайомство ж з мовною ситуацією в українській діаспорі США і Канади може і повинно сприяти підвищенню культури мови в Україні. Заходи, спрямовані на збереження і розвиток своєї мови, є визначальними складниками будь-якого суспільства, оскільки саме мова визначає окремішність і неповторність кожного народу.

К ВОПРОСУ О КЛАССИФИКАЦИИ ЗАИМСТВОВАНИЙ ПО ФУНКЦИОНАЛЬНОМУ ПРИЗНАКУ

Е.Ю. Махнева

языковые контакты и сопутствующие им процессы языковой интерференции уже давно привлекают внимание как отечественных, так и зарубежных лингвистов. Особенно важную роль в исследовании этих лингвистических феноменов играет изучение фактов перенесения элементов языка-источника в систему языка-реципиента, которые имеют место при языковых контактах двух и более языков. Традиционно подобные языковые перенесения называются заимствованиями. Для исследования механизмов их появления, ассимилирования и функционирования в системе языка-реципиента немаловажным представляется проведение четкой и объективной классификации по разным категориям и разным признакам. Основными видами подобных классификаций традиционно являются следующие:

- 1) по характеру заимствуемого языкового материала (Carstensen, Galinsky);
- 2) по времени заимствования (Коротких);
- 3) по языку-источнику (Беликов, Никольский);
- 4) по единицам заимствования (Коротких);
- 5) по частям речи, к которым относятся заимствования (Коротких, Carstensen);
- 6) по предметно-тематическим полям, представленным заимствованиями (Коротких, Carstensen);
- 7) по степени ассимиляции заимствований в системе языка-реципиента (Коротких, Galinsky);
- 8) по степени влияния заимствований на соответствующие им слова языка-реципиента (Коротких);

9) по степени синонимии, существующей между заимствованиями и их соответствиями из языка-реципиента (Коротких);

10) по причинам осуществления процесса заимствования (Беликов, Никольский);

11) по функциям, выполняемым заимствованиями.

Особенный интерес в плане изучения языковых контактов представляет классификация по последнему признаку, а именно классификация по тем функциям, которые выполняют заимствования в системе языка-реципиента. Большинство отечественных и зарубежных исследователей этой проблемы выделяют в функциональной классификации заимствований следующие две основные функции: номинативную и экспрессивную (Коротких, 1980; Беликов, Никольский, 1991; Carstensen, 1965; Galinsky, 1977). Первая функция определяется уже самой природой заимствованных лексем (как правило, они используются для номинации предметов и понятий, новых для культуры носителей языка-реципиента) и существованием так называемых «лексических лакун» в системе языка-реципиента. Довольно часто возникает такая ситуация, когда страна носителей языка-реципиента находится под сильным культурным и политическим влиянием страны носителей языка-источника, и множество новых предметов и понятий проникает в ее культуру вместе со своими наименованиями, которые

и заполняют лексические лакуны, существующие в языке-реципиенте для их номинации. Как правило, заимствования этого типа не имеют эквивалентов в лексике языка-реципиента (по крайней мере, на первой стадии своего проникновения в систему языка-реципиента) и попадают в нее, сохраняя свою первоначальную фонетическую и графическую форму, которой подлежит подвергнуться изменениям различного характера в процессе адаптации к системе языка-реципиента.

Наряду с номинативной функцией не меньший интерес для изучения представляет и экспрессивная функция. В противоположность первой категории заимствований, описанной выше, лексемы, выполняющие экспрессивную функцию, имеют синонимы в системе языка-реципиента и служат наименованиями предметов и понятий, не являющихся новыми для носителей языка-реципиента. Основной причиной, объясняющей их появление в системе языка-реципиента, является большая степень экспрессивности и эмоциональности, которой они обладают по сравнению со своими уже слишком «привычными» и «устаревшими» в эмоциональном плане эквивалентами из языка-реципиента даже в том случае, если они и не являются достаточно эмоциональными и экспрессивными в своем родном языке. В некоторых случаях можно наблюдать даже вытеснение такими заимствованиями своих эквивалентов из системы языка-реципиента.

Необходимо отметить тот факт, что многие заимствования выполняют сразу обе функции — и называют предметы и понятия, новые для культуры языка-реципиента, и одновременно придают им некоторую экспрессивность и эмоциональность вследствие своей новизны для носителей языка-реципиента. Их появление в системе языка-реципиента действительно обосновано, поскольку они заполняют как лексические, так и экспрессивные лакуны в нем, что является необходимым фактором развития любого языка. Однако имеется и целый ряд заимствований, не выполняющих ни одну из вышеперечисленных функций, и объяснение самого факта их появления в системе языка-реципиента и выполняемой ими функции

с точки зрения традиционной функциональной классификации заимствований является необычайно сложной задачей.

Одним из путей решения этой проблемы представляется введение в функциональную классификацию третьего типа функций, а именно так называемой «функции языкового престижа». Одним из мотивов, побуждающих носителей языка-реципиента использовать в своей речи слова из иностранного языка, является стремление приобрести, сохранить или повысить свой социальный или культурный престиж. Довольно часто заимствование иностранных слов и их последующее использование в повседневной речи обусловлено и связано с желанием говорящего показать себя в наиболее выгодном свете, и для этих целей может использоваться как эмоционально нейтральная, так и обладающая экспрессивностью лексика: «Если один из языков, находящихся в контакте, обладает определенным престижем, то говорящий склонен употреблять заимствования именно из этого языка в надежде продемонстрировать некоторый социальный престиж, представляемый этим языком (Weinreich, 1953)

Одним из основных источников заимствований этой категории является рекламная индустрия. Для привлечения внимания потребителей ею используются самые разнообразные языковые средства, а одним из наиболее эффективных средств является лексика, заимствованная из другого языка. Таким образом, даже стилистически и эмоционально ее использовании в индустрии моды и рекламной индустрии, а заимствования, попадающие в систему языка-реципиента подобным путем, могут и в дальнейшем использоваться носителями языка-реципиента для поддержания или повышения своего социального или культурного престижа. Последнему фактору в наибольшей степени способствует сама специфика рекламной лексики — многократное повторение одних и тех же слов и выражений в ходе рекламной кампании ускоряет их запоминание носителями языка-реципиента, а также процесс их интеграции в систему языка-реципиента. В большинстве случаев заимствования этого рода представляют собой названия различных торговых марок, а так-

же описание их характеристик, выполняя, таким образом, большей частью номинативную функцию, а отчасти и экспрессивную. Однако довольно часто носителями языка-реципиента могут использоваться целые словосочетания и выражения из рекламных текстов в целях повышения престижности своей речи, так как это позволяет указать свое «неотставание» от моды и пребывание в курсе всех ее последних новинок.

Большинство подобных заимствований являются, следовательно, лишь данью моде и довольно недолговечны — срок их пребывания в языковой системе языка-реципиента в основном зависит только от ряда экстралингвистических причин главным образом экономического характера. Однако иногда оказывается весьма трудным предсказать развитие системных связей и ход процесса ассимиляции таких заимствований, и в связи с этим приходится констатировать тот явный факт, что количество этих заимствований во многих языках-реципиентах в настоящее время довольно велико. Ощутимым может быть и степень их языкового влияния на систему языка-реципиента. Поэтому при оценке значимости основных двух функций заимствованной лексики (номинативной и экспрессивной) ни в коем случае нельзя недооценивать и значимость и постоянно растущую роль третьей функции — функции языкового престижа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Беликов В.И., Никольский Л.Б. Культурологический и социолингвистический аспекты изучения лексических заимствований в восточных языках // Лексические заимствования в языках зарубежного Востока. Москва, 1991.
2. Бони Р.А. К проблеме лингвистической интерференции // Вопр. структуры герм. языков. Омск. пед ин-т, 1976, вып. 1.
3. Коротких Ю.Г. Лексические заимствования в современном немецком языке. Воронеж, 1980.
4. Чернышева И.И. Лексические заимствования и лексико-семантическая система языка // Лингвистика и методика в высшей школе. Вып. 5. М., 1970.
5. B. Carstensen. Englische Einflüsse auf die deutsche Sprache nach 1945. Heidelberg, 1965.
6. H. Galinsky. Amerikanisch-englische und gesamtenglische Interferenzen mit dem Deutschen und anderen Sprachen der Gegenwart. In: Sprachliche Interferenz. Tübingen, 1977.
7. M. Heinemann. Wie modern sind Modewörter? — In: Sprachpflege, 1984, Nr. 11.
8. U. Weinreich. Languages in Contact. New York, 1953.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ В УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРІОДИЦІ КІНЦЯ 80-Х – ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ (ТЕРМІН І ОЦІНКА)

Л.Г. Гур'єва

дним із актуальних завдань сучасного мовознавства є всебічний аналіз таких динамічних процесів функціонування лексико-фразеологічного складу української мови, що викликані кардинальними зрушеннями в житті суспільства. З-поміж складників лексико-семантичної системи української мови можна виділити ті, які найбільш відчутно й виразно реагують на соціальні перетворення.

Суспільно-політична лексика та термінологія належить до мовних явищ, які безпосередньо інтегровані в системи соціальних цінностей, ідеологічних орієнтацій, політичних оцінок соціальної характеристики світу тощо.

Система ідеологічних оцінок та життєвих ціннісних категорій також чітко проявляється в структурно-смісловій організації газетно-публіцистичних текстів. Тому складники парадигми «суспільно-політичний термін – оцінка – газетно-публіцистичний стиль» мають особливий смисловий зв'язок.

Для висвітлення нашої теми важливе значення має обґрунтування деяких вихідних понять, зокрема, «термін», «оцінка», «види оцінок».

Послугуючись одним з найбільш поширених визначень терміна, останній розглядаємо як «повне або скорочене слово, або непередикативну сполуку, що відбиває єдине професійне поняття і тим самим є матеріальною (звуковою або графічною) позначкою відповідного поняттєвого елемента системи певної галузі знань» [13, с. 65–67]. Пор.: термін – це «слова і скорочення, що

виражають і певною мірою класифікують поняття науки і техніки» [7, с.35].

Дослідники виділяють такі головні ознаки терміна: 1) понятійна основа (як складовий компонент системи наукових понять); 2) наявність термінологічної дефініції; 3) наявність визначного місця в терміносистемі; включеність до системи зв'язків та відношень у даній терміносистемі.

Слідом за Н.Д. Арутюновою розуміємо оцінку як явище, що належить до прагматичного значення. «Прагматичним прийнято називати те значення, що його слово або вислів набуває в ситуації мовлення» [1, с. 5]. Аксіологічні значення представлені в мові двома основними типами: загальнооціночним і частковооціночним. Перший тип реалізується прикметниками «гарний – поганий», а також їхніми синонімами. На думку Н.Д. Арутюнової, частковооціночні значення можна поділити на такі категорії: 1) сенсорно-смакові, або гедоністичні оцінки; 2) психологічні оцінки; 3) естетичні оцінки; 4) етичні оцінки; 5) утилітарні оцінки; 6) нормативні; 7) теологічні [1, с. 75].

Як показують попередні спостереження над емпіричним матеріалом, ця класифікація загально- і частково оціночних значень органічно пов'язана із способами, типами та формами вираження оцінок в аналізованих газетно-публіцистичних текстах.

Крім понять «термін», «оцінка» необхідно визначити явища «суб'єкт оцінки» і «об'єкт оцінки». Суб'єкт оцінки – це особа

або соціум, з точки зору яких дається оцінка. Об'єкт оцінки — це особа, предмет, подія або стан речей, які оцінюються. В модальну рамку оцінок входять, як правило, шкала оцінок і стереотипи, на які орієнтована оцінка в соціальних уявленнях мовців [4, с. 12].

Виключне значення для теми нашого дослідження має той факт, що соціальне уявлення, виражене в газетно-публіцистичних текстах, належить до явищ ідеологічного плану. Суспільно-політична лексика та термінологія, вживана в мові аналізованої періодики, маніфестує мовленнєву конотативність та аксіологічний зміст, часто прихований за непрямими способами вираження оцінки.

В газетно-публіцистичних текстах для вираження оцінки часто вживаються мовні одиниці типу: *справжній, глибокий, застійний, новий, реальний*. Кожне з таких визначень містить в собі компоненти загально-аксіологічної оцінки, а інколи частково оціночні смисли, які не завжди піддаються строгій однозначній класифікації.

В результаті виникають оціночні структури, конструктивними елементами яких є певні означення, що містять імпліцитну сему, наприклад, меліоративної оцінки: *реальна демографія, реальна перебудова, справжнє народовладдя, справжня гласність*.

Про наявність оціночних значень у лексемах, що безпосередньо не належать до категоріальних одиниць із частковооціночним значенням, свідчать, зокрема, антонімічні протиставлення, що функціонують в мові періодики. При чому антонімічні пари, як правило, виражають суттєві оцінки, тобто кожне оцінне значення належить не до однієї категорії, а здебільшого до двох. Наприклад, антонімічна пара «*новий – старий*» містить оціночні смисли, які можна одночасно віднести до нормативних та теологічних оцінок: *нове політичне мислення, нове суспільство, новий суспільний лад, нові суспільні відносини, нові підходи до державних церковних відносин – старе політичне мислення, старий утриманський підхід, старі адміністративні методи управління, стереотипи старого мислення*.

Продуктивно у мові аналізованої періодики вживаються лексеми, що набувають значення суспільно-політичних термінів:

застій, застійність, застійний, застійні явища в господарському житті, ідеологія і психологія застою, застійні передкризові явища, застій у керівництві, застійний спосіб життя, застійні явища в суспільстві, нові форми управління, нові підходи до виборної системи.

Оціночність лексем типу «*новий, застійний*» ґрунтується на тому, що вони імпліцитно корелюють із своїми антонімічними відповідниками «*старий, передовий*».

Важливо підкреслити, що опозиції «*новий – старий*», «*застійний – передовий*» належать до домінант тогочасної суспільно-політичної лексики і наповнюються реальним смислом відповідно до соціальної ситуації. Побіжно зауважимо, що протиставлення окремих членів опозиції виникає в таких комунікативних ситуаціях, де модальна рамка оцінки визначена спільними соціальними уявленнями мовців. Для тих, хто перебуває поза такими рамками, тобто керується іншими соціальними уявленнями, означені опозиції не є релевантними.

Виразної аксіологізації зазнає і сама суспільно-політична лексика в мові періодики аналізованого періоду. Наприклад: *адміністративні методи управління, адміністративно-командні методи управління, адміністративні утиски, адміністративні накази «згори», адміністративна писанина*. Лексема «*адміністративний*» в мові газет та журналів, зберігаючи своє конкретне значення, містить в собі оцінку «*неефективний, погано*».

Особливістю оцінки мови української періодики кінця 80-х – початку 90-х років є створення аналітичних мовних структур, в яких простежуються синтагматичне узгодження глибинного смислу суспільно-політичного терміна та означення із конкретною семантичною оцінкою. Так, скажімо, у словосполученні «*деформація соціалізму*» специфіка ідеологічного осмислення суспільно-політичного терміна «*соціалізм*» уможливило актуалізацію лексеми «*деформація*». У системі інших — нерадянських — світоглядних оцінок, закріплених у суспільно-політичній термінології, створення такого словосполучення неможливе хоча б тому, що слово «*соціалізм*» мислиться при-

ципово по-іншому. (Пор., у цьому зв'язку вживані в офіційній пресі структури з оціночним значенням: *націоналістичні* прояви, *націоналістичне* настроєні елементи, *національний* егоїзм, *націоналістичні* пристрасті, спалахи *націоналізму*).

Одним із характерних засобів вираження оцінки щодо певного явища, позначеного суспільно-політичним терміном, є актуалізація метонімічних образів, справжнє розуміння яких можливе лише в контексті так званих фонових знань: «*мітинговий*» демократизм, *мітингова* демократія, *мітингові* засідання.

За нашими спостереженнями в газетно-публіцистичних текстах існують інші способи вираження оцінки, які пов'язані з метафоричним переосмисленням. Аналіз цих засобів важливий не тільки для вираження смислових особливостей, але й для дослідження функціонування суспільно-політичної лексики та термінології в сучасній українській мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. -М., 1988.
2. Бельчиков Ю.А. Общественно-политическая лексика В.Г. Белинского. -М., 1962. -С.16-125.
3. Васильева А.Н. Газетно-публицистический стиль речи. -М.: Русский язык, 1982. -С.3-7.
4. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. -М.: Наука, 1985. -С.22-47.
5. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси. -К.: Наукова думка. -1970. -С.19-57.
6. Кайда Л.Г. Эффективность публицистического текста. -М., 1989. -С.35-46.
7. Климовский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии: Материалы Всесоюзного терминологического совещания. -М., 1961. -С.45-54.
8. Левковская П.А. Именное словообразование в современной немецкой общественно-политической терминологии. -М., 1960. -С.5-27.
9. Лейчик В.М. Лексическая вариантность и ее разрешение в системе, норме и речи (на материале научно-технических и общественно-политических терминов // Вариантность как свойство языковой системы (тезисы докладов). ч. 1, М., 1982. -С.140-142.
10. Лысакова И.П. Язык газеты: социолингвистический аспект. -Л., 1981.
11. Мова сучасної масово-політичної інформації. -К.: Наукова думка, 1974. -С.75-142.
12. Сахарова Л.В. Об идеологическом аспекте общественно-политических терминов (на материале протоколов Франк-Фуртского национального собрания) // Вестник МГУ -1976, №1. -С.22-23.
13. Сергеевнина М.В. Принципы системного анализа терминов // Термины и слово. -Горький, 1978. -Вып. 1 (7). -С.65-74.

ЯВИЩА СУБСТАНТИВАЦІЇ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ «СИНОПСИСУ»)

Т.В. Абраїмова

ажливим словотворчим способом української мови є субстантивація, тобто перехід інших частин мови в іменники. Найчастіше субстантивуються прикметники та дієприкметники, а також займенники. Пояснюється це тим, що за утворенням і вживанням саме прикметники та дієприкметники, а також займенники найтісніше пов'язані з іменниками.

Випадки вживання прикметників у функції іменників, за словами О. Потебні, «мають характер глибокої давнини, і незрозуміло, чому Ф. Міклошич думає, що вислови, як «*альчѣнааго нахърми*» первісно чужі слов'янській мові. Вони не з'явилися в пізніший час, а лише збереглися до нашого часу» [5, 104].

Дійсно, серед іменників не тільки української, але й мови давньоруської є чимало таких, відприкметникове походження яких внаслідок субстантивації встановлюється лише за допомогою етимологічного аналізу: *вдовою* (Син., 28) ← др. *въдова* ← прсл. *въдова* ← *відѣца* з первісним значенням «незамужня, позбавлена мужа»; пор. лат. *Viduus* «позбавлений чогось»; *добро* (Син., 5) (пор. *добръ, добра, добро*) та ін.

Різноманітні за способом утворення і за часом виникнення подані іменники незаперечно свідчать, що субстантивація прикметників і дієприкметників — складний, тривалий словотворчий процес, початок якого сягає ще періоду спільнослов'янського мовного життя. Подані факти дозволяють разом з тим визначити деякі риси старовинного процесу субстантивації, а також про-

стежити і ті зміни, яких зазнав процес субстантивації в історії української мови.

У давніх явищах субстантивації можна виділити три основні процеси: процес перетворення прикметників в іменники з конкретним значенням, процес перетворення прикметників в іменники з абстрактним значенням, процес збереження якісних імен подвійною функцією іменників і прикметників.

Позначаючи ознаки не одного, а ряду предметів і явищ, прикметники за своїм значенням більш абстрактні, ніж іменники, хоч генетично вони й пов'язані із словами предметним значенням. Процес субстантивації прикметників, які цілком перетворилися на іменники з конкретним значенням починається із звуження і конкретизації загального лексичного значення, із настання потреби в реєстрації таких нових предметних понять, які іншими словотворчими засобами і способами так економно і адекватно не можуть бути виражені. Походження прикметників із загальної групи імен і своїми змінами в їх семантиці зумовлюються і самий процес перетворення деяких прикметників в іменники, і процес субстантивації таких прикметників первісно саме іменний, а не займенниковий (членний) формі. Перетворюючись із слова, що називає ознаки, в слово, що називає предмет, субстантивовані прикметники втрачає разом з тим і властиві йому граматичні особливості, набуває значення іменникової основи, а

якої з допомогою вже іменникових словотворчих засобів починають утворюватися нові слова: **вдова** (Син., 28) $\Rightarrow$ *удова* — *удовця, удовець, удовин, удовиченко, удовієна*.

Аналогічні процеси відбуваються і при перетворенні прикметників в іменники з абстрактним значенням, з тими однак відмінностями, що процес субстантивації починається з розширення, узагальнення найістотніших ознак прикметника і наслідком її є утворення слова з далеко більш абстрактним значенням, ніж прикметник, уживаний з певним іменником (*добро, право, зло*).

Збереження якісних імен з подвійною функцією прикметника та іменника засвідчується в таких випадках: *живыхъ восхизцающе* (Син., 122); *противѡ нечестивыхъ* (Син., 86).

Проте не тільки в українській, але й у давньоруській мовах явища субстантивації не обмежуються лише збереженням якісних імен з прикметниковою та іменниковою функціями. Пам'ятки давньоруської мови, давні пам'ятки української мови, сучасна українська мова та її говори незаперечно свідчать про розгортання процесу субстантивації, ускладнення, урізноманітнення її типів. Залежно від ступеня завершеності переходу прикметників та дієприкметників в іменники розрізняють два, три, а то й чотири типи субстантивації прикметників. Так, на думку О. Потебні, можна виділити два типи субстантивованих прикметників:

- а) субстантивовані прикметники, при яких опускається іменник, передаючи прикметникові своє значення: спочатку рос. портной швец, портной мастер, а згодом портной; пор. укр. виборний, возний;
- б) субстантивовані прикметники, при яких означуваного іменника не було: милий милу покидає, вороги раденькі [6, 49–60]. С.Абакумов пропонує розрізняти не три, а чотири ступені (типи) субстантивації:
 - а) прикметники, що повністю перейшли в розряд іменників і вже не вживаються як прикметники (рос. портной, запятая; пор. укр. лісничий, їздовий);
 - б) прикметники, що піддаються субстантивації в одному із своїх значень (рос. столовая посуда; столовая открыта; пор. укр. посівна площа і посівна (кампанія));
 - в) прикметники, що вживають-

ся то як прикметники, то як іменники (рос. родной; пор. укр. рідний); г) випадкова субстантивація, коли прикметник вживається в значенні іменника лише в одному контексті (харківський замість харківський поїзд) [1, 80].

Причини появи й поширення явищ субстантивації вбачають або в дії «закону економії сил» [4, 149], або в заміні родових понять видовими, в наявності рядів видових понять [7, 106–107], або в об'ємі лексичного значення прикметника і регулярності вживання його з тим чи іншим іменником [3, 15–17], або ж, нарешті, в постійній потребі мовної кваліфікації нових понять за умов відсутності відповідних суфіксальних іменників для їх вираження [2, 12].

Причини появи і поширення субстантивації певних груп прикметників та дієприкметників можуть бути різні. Варто простежити з цього погляду основні зміни в явищах субстантивації в історії української мови.

Заслужовують на увагу насамперед топонімічні назви, утворені внаслідок субстантивації прикметників. У мові «Синопису» топонімічні назви (переважно чоловічого роду) утворюються звичайно від присвійних і відносно-присвійних прикметників із суфіксами *-ов- (-ев-), -ин-, -їь-, -ьск- (-цк-)*, напр.: *пѡстиса в лодѡхъ днѣпромъ до кїева* (Син., 64); *въ берестовѣ* (Син., 49); *къ боровску* (Син., 122); *премышль* (Син., 50) і лише поодинокими прикладами засвідчуються утворення на зразок *а самъ возвратиса въ галичъ* (Син., 68). У формі субстантивованих прикметників із суфіксами *-ов- (-ев-), -ин-, -ьск- (-цк-)* засвідчуються в мові літопису і власні імена людей: *захарію тутчева* или *тушинина* посла со многими дарами (Син., 123); *климентъ поланинь* (Син., 75); *петра чырикова* (Син., 83); *се прїехаша ѿ стражей ѡго петръ горской* (Син., 85).

У загальних назвах основним значенням субстантивованих прикметників є значення особи. У «Синописі» субстантивовані прикметники та дієприкметники із значенням особи за родом її діяльності, професією, соціальним положенням, за її внутрішніми чи зовнішніми ознаками тощо досить поши-

рені, напр.: *хотѣше православныхъ, ѿко
гладнии свѣрїе всачески пожрѣти* (Син.,
121); *бѣи сведоша є погаными* (Син.,
121); *и нейзреченныа пакости вои-
нскими промысли, ѿ храбростію своею,
содѣвахѡ нечестивымъ* (Син., 122).

Широко представлена в «Синописі» та-
кож субстантивация займенників: *сей* меж-
доусобіе всякое въ російскихъ князехъ
усмири (Син., 91); *ѿко сей* єсть на-
слѣдникъ (Син., 15); *иныхъ* постѣжюша, *ѿ
иныхъ* плѣниша (Син., 72) та ін.

Таким чином, субстантивация є досить по-
ширеним способом словотворення в мові
«Синопису», як і в історії української мови
в цілому.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Син. – Синопис. – К.: Вид-во Києво-Печерської
Лаври, 1680. – 130 с.; Синопис. – СПб., 1768.
– 224 с.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абакумов С.И. Современный русский
литературный язык. – М.: Учпедгиз, 1942.
– 275 с.
2. Гринчишин Д.Г. Субстантивовані прикмет-
ники на означення осіб у староруській та

українській мові // Дослідження і матеріа-
ли з української мови. – К.: Акад. наук
УРСР, 1960. – Т.2. – с. 12–15.

3. Дзендзелівський Й.О. Субстантивация в су-
часній українській мові // Наукові записки
Ужгородського держ. ун-ту. – 1959.
– Т.37. – С.7–20.
4. Пешковский А.М. Русский синтаксис в на-
учном освещении. – М.: Учпедгиз, 1937.
– 511 с.
5. Потебня А.А. Из записок по русской грам-
матике. – Х., 1888. – Т.1–2. – 536с.
6. Потебня А.А. Из записок по русской грам-
матике. – Х., 1889. – Т.3. – 551 с.
7. Трофимов В.А. Современный русский язык.
Морфология. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1957.
– 312 с.

ТИПИ СЕМАНТИЧНИХ НАРОЩЕНЬ У ЗНАЧЕННІ ПОХІДНИХ ВІДАД'ЕКТИВІВ

В.Д. Пономаренко

сі похідні слова з точки зору семантики поділяються на неідіоматичні (значення похідного слова дорівнює сумі значень компонентів, з яких воно складається: мотивуючої семантичної бази і форманта) та ідіоматичні. Ідіоматичність похідних слів визначається тим, що їх значення включають додаткові компоненти — нарощені значення, які не одержують вираження у формальній структурі похідного.

Здатність слова виражати у своєму значенні щось більше, ніж проста сума компонентів, з яких воно складається, одними з перших у мовознавстві відзначили О.О.Потєбня [12] та А.М.Пешковський [11]. «...У деяких випадках у загальному значенні слова є такі елементи, яких немає в жодній із його складових» [11, с. 82]. Таку особливість значення слова М.В.Панов назвав фразеологічністю семантики. У слові «ціле є не лише добуток частин, але ще і додатково якась величина $A + B + (x)$. Додаткове значення входить в об'єктивуюче поняття, є присутнім у ньому з моменту виділення ідеального змісту, тобто входить у значення, яке реалізується цілою звуковою оболонкою, а не її компонентами [9, с. 146].

Ступінь ідіоматичності похідного слова визначається, насамперед, характером співвідношення мотиваційного і лексичного значення похідного. Найбільший ступінь ідіоматичності характерний для слів предметно-ідентифікаційного типу семантики, у яких мотиваційне значення співвідноситься з денотативним, периферійним аспектом семантики. Найменший ступінь ідіоматич-

ності характерний для слів сигніфікативних, одноаспектних.

Щодо частин мови, то, як засвідчує аналізований матеріал, фразеологічність семантики більшою мірою властива іменникам, меншою мірою — похідним дієсловом і прикметникам.

Фразеологічність іменника значною мірою пояснюється тим, що це найбільш номінативна частина мови. Її номінативність має безпосередній характер. Та й словотвірна спроможність іменника впливає на фразеологічність його семантики [4, с. 12].

Фразеологічність семантики похідного значною мірою залежить від типу значення мотивуючого слова. Не викликає сумніву, що мотивуюче слово обов'язково входить своєю частиною чи повністю в нове, мотивоване слово, передаючи йому як свою семантику, так і формальний компонент — мотивуючу основу.

Мотивовані значення характеризуються відносною стабільністю й стійкістю. Вони не допускають варіантності у плані вираження і складаються, як правило, на основі примусової сполучуваності твірних морфем.

Ідіоматичні значення характеризуються значною варіантністю у плані вираження. Вони складаються, головним чином, на основі факультативної сполучуваності твірних морфем.

Вважаємо, що фразеологічність семантики властива не всім похідним словам, а лише

деяким групам похідних слів, виникає в момент творення слова, а не у процесі його функціонування.

Нарощення значень може бути: а) або наслідком зміни лексичних значень мотивуючих слів при незмінному значенні афіксів; б) або результатом приєднання афіксів у різних їх значеннях до мотивуючих основ одного і того ж значення; в) або це явище зумовлене поєднанням «ідіоматизуючих» значень основ з «ідіоматизуючими» значеннями афіксів.

Деякі семантичні нарощення можуть залежати від характеру мотивації, здатності афіксів до омонімії і полісемії. Значення афіксів також можуть бути джерелами ідіоматизації семантики похідних слів. Появу цих семантичних нарощень, отже, можна передбачити, пояснити. Інша група нарощених значень є словотвірною непередбачуваною, немотивованою. Таким чином, характер семантичних нарощень у різних типів похідних неоднорідний.

Виділяємо два основні типи семантичних нарощень, які розрізняються за змістом і за відношенням до семантики твірного слова: ті, які тяжіють до лексичних, і ті, які тяжіють до словотвірних.

Нарощення, що тяжіють до лексичних значень, виступають у семантичній структурі похідного як нетипові, вони не повторюються і не мають формального вираження. *Духівник* — «священик, у якого постійно сповідаються». Мотивуюче слово *духівний* у лексико-семантичному варіанті «стосується до релігії, церкви, належний їм; протилежне світський». Інформація «*постійно сповідаються*» є нарощеною у зіставленні зі значенням мотивуючого слова і форманта, формально не вираженою, а також такою, що не повторюється у семантиці лексем словотвірного типу, до якого входить це слово. Ця нарощена нетипова інформація і зумовлює наявність у семантиці іменника *духівник* лексичної фразеологічності.

Лексема *пустельник* «людина, що з релігійних міркувань оселилася у відлюдному місці й відмовилася від спілкування з людьми; самотник» володіє лексичною фразеологічністю, бо інформація «*з релігійних міркувань*», «*відмовилася від спілкування з людьми*» становить собою нарощення, яке

не повторюється у формантній частині значення інших відад'єктивів цього словотвірного типу.

У слові *тіснина* також спостерігаємо явище лексичної фразеологічності, яке зумовлене наявністю у структурі лексеми додаткової інформації «*річкова долина*», «*дуже круті схили*», відсутньої у значенні мотивуючого прикметника і форманта (порівн. *тісний* — «у якому мало вільного місця, недостатньо простору через невеликий розмір — протилежний «просторий»).

Розглянуті вище семантичні нарощення, а також багато інших додаткових компонентів значення (див. семантичну структуру похідних *водяник, денник, молодик, загальник, дощаник, калічник, тільник, саник, законник, старець, червінець, бабинець, очевидець, піхотинець, звіринець, рівнина, величина, світлина, здоров'я, зірниця, прив'язь, білизна, білизна, старун, сіряк, дівизна, веселка* та ін.) є нетиповими, нестандартизованими, іноді унікальними і за своєю сутністю мають лексичний характер. Більшість із нарощених значень становлять собою окрему сему у семантичній структурі похідних відад'єктивів або семантичний компонент із обмежувальним чи оціночним значенням, який ніби ускладнює семантику похідної основи (див. семантичну структуру похідних відад'єктивів *водяник, загальник, мішечник, вуличник, чемаданник, язичник* та ін.).

Зазначені вище семантичні нарощення є нерегулярними у межах даної групи або словотвірному ряду і властиві лише окремим словам у межах певних словотвірних типів, а семантика їх, у тому числі й семантичні нарощення, найбільшою мірою залежать від лексико-тематичної групи слів, до якої вони належать.

Інша група семантичних нарощень, включенована у семантичній структурі похідних відад'єктивів, є типовою, демонструє певну системність і тяжіє до словотвірних значень. У більшості випадків явище словотвірної фразеологічності мотивоване цим словом, а отже, і семантичні нарощення цього типу є запрограмованими, передбачуваними змістом словотвірної моделі значення словотвірних формантів. Семантичні нарощення словотвірного характеру

становлять собою частину словотвірної семантики, яка є формально не вираженою. Нарощені компоненти значення словотвірної семантики виражають відношення між категоріальною і узагальненою семантикою лексико-граматичного розряду чи семантичного класу мотивуючого слова і категоріальною частковою семантикою форманта. Найхарактернішими, формально не вираженими компонентами у словотвірній семантиці досліджуваних слів є семи: **«професійна характеристика»** (для відад'єктивів на позначення особи), **«атрибутивна характеристика»**, **«збірність»**, а для відад'єктивів із загальним словотвірним значенням «абстрактна ознака» — **«конкретно-предметне значення, значення особи»**.

Семантичний компонент «професійна характеристика» (в основному у відад'єктивах із загальним словотвірним значенням «носій ознаки») виступає у вигляді конкретних словотвірних реалізацій:

- 1) **професійно створює те, що названо мотивуючою основою:** мебельник, мідник, відерник, каретник, монетник тощо;
- 2) **займається тим, що названо мотивуючою основою:** крановщик, буфетник, планетник, торф'яник, піхотинець, чорноморець;
- 3) **володіє предметом або установою, названою мотивуючою основою як об'єктом застосування професійних інтересів:** фруктівник, броварник.

Компонент **«атрибутивна характеристика»** у словотвірному значенні відад'єктивів, утворених від якісних прикметників, репрезентується як монолітна семантична одиниця, яка має значення: **«відносна характеристика»** (бути ким-небудь, яким-небудь). Модифікатор «атрибутивна характеристика» ґрунтується на широкій понятійній основі. Вказана сема властива словотвірній семантиці іменників мудрець, молодець тощо.

У словотвірній семантиці похідних, які володіють подвійною мотивацією (іменниковою та прикметниковою), компонент **«атрибутивна характеристика»** реалізується через набір конкретних словотвірних модифікацій:

- 1) **«охоче використовує те, що названо мотивуючою основою»:** грибник (охочий до

збирання грибів); ягідник (охочий до збирання ягід);

- 2) **«має схильність до того, що названо мотивуючою основою»:** заздрісник;
- 3) **«характеризується за тим, що названо основою»:** каторжник, курортник, кіннотник.

Модифікатори компонентів **«професійна характеристика»** та **«атрибутивна характеристика»** — одиниці, абстраговані від свого реального втілення у мотивованих словах.

Значення **збірності** в основному властиве для словотвірної семантики відад'єктивів із загальним словотвірним значенням **«абстрактна ознака»:** живність, рослинність, людськість.

Нарощення **конкретно-предметного значення, особовості** характерні лише для відад'єктивів на позначення абстрагованої якості, властивості. Під впливом різноманітних чинників відбувається нейтралізація загального словотвірного значення і нарощення предметності та особовості: нерухомість, власність, милість тощо.

Характер семантичних нарощень може бути неоднаковим залежно від різного обсягу, котрий займає семантичне нарощення у структурі похідного слова. Так, в одних похідних відад'єктивах нарощення займає невелике місце у семантичній структурі слова.

Похідне низовина має значення **«рівнинна частина суходолу, абсолютна висота якої не перевищує 200 м над рівнем моря»**, твірний прикметник — **«розташований у низині, тобто у низькій місцевості або нижче від чого-небудь»**. Суфікс виражає предметне значення. Таким чином, на долю семантичного нарощення випадає значення **«рівнинний»**.

У семантичній структурі інших похідних відад'єктивів нарощення займає значну частину. Наприклад, молодець має одне із значень **«статна, здорова молода людина міцного складу; бравого вигляду»**. Суфікс виражає значення особи. Лише компонент **«молода»** відповідає твірній основі. А значення **«статна, здорова, міцного складу; бравого вигляду»** становить семантичне нарощення.

Інколи жоден компонент семної структури твірного слова не повторюється у семній

структурі похідного (суботник «добровільне і безплатне колективне виконання суспільно корисної роботи у позаурочний час»).

Існує також певна регулярність чи нерегулярність семантичних нарошень. Наприклад, у відад'єктивах на *-ик* на позначення особи регулярно не знаходить формального вираження професійна характеристика та значення дії (*мебельник* — «особа, яка займається професійним виготовленням меблів»); *хлібник* — «той, хто професійно виготовляє та реалізує хліб»).

Нарощення, які спостерігаємо у значенні предметних найменувань, у більшості своїй нерегулярні, хоча деякі відад'єктиви, які належать до різних словотвірних типів, демонструють певну регулярність семантичних нарошень. Прикладом може бути словотвірний тип з *-ість*, у межах якого з певною регулярністю виділяються наросщення конкретно-предметного значення, що мають словотвірний характер.

Однозначно визначити місце семантичних нарошень (словотвір чи лексикологія) неможливо, бо саме тут відбувається взаємодія лексики і словотвору. Одиничні, нерегулярні семантичні наросщення тяжіють до лексичних значень і тому можуть належати до явищ лексичної підсистеми мови.

А ті семантичні наросщення, які демонструють певну закономірність, регулярність, що підтверджується репрезентативною статистичною вибіркою, можна віднести до словотвірних значень, бо є всі підстави говорити про розвиток вторинних значень певної словотвірної моделі.

Різні спроби типізування семантичних нарошень різноманітного характеру дозволять, на наш погляд, ґрунтовніше розібратися у специфіці смислової інформації мотивованих слів, точніше охарактеризувати саме явище фразеологічності слова і дослідити місце семантичних нарошень у структурі похідного слова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блинова О.И. Явление мотивации слов. —Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1984.
2. Гейгер Р.М. Проблема анализа словообразовательной структуры и семантики в синхронии и диахронии: Учебное пособие. —Омск: Изд-во Омск. ун-та, 1986.
3. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Слово-твірна структура слова (відіменні деривати). —К.: Наукова думка, 1981.
4. Ермакова О.П. Лексические значения производных слов в русском языке. —М.: Рус язык, 1984.
5. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. —М.: Просвещение, 1973.
6. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. —М.: Наука, 1981.
7. Лисиченко Л.А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова. —Харків: Вид-во при ХДУ, 1977.
8. Милославский И.Г. Вопросы словообразовательного синтеза. —М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980.
9. Панов М.В. О слове как единице языка // Ученые зап. Моск. гор. ред. ин-та им. В.П.Потемкина. Каф. рус. яз. —1956. —Т. 51. вып. 6.
10. Пелепейченко Л.Н. Переходные типы значений слов (на материале русского языка). —Харьков: Изд-во ХГПУ, 1994.
11. Пешковский А.М. В чем же, наконец, сущность формальной грамматики? // Пешковский А.М. Избранные труды. —М., 1959.
12. Потебня А.А. Мысль и язык // Звегинцев В.А. История языкознания 19–20 вв. —М., 1964. —Ч.1.
13. Словотвірна семантика східнослов'янських мов. —К., 1983.
14. Словник української мови: в 11 т. —К., 1970–1980.
15. Улуханов И.О. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. —М.: Наука, 1977.

РЕКЛАМНИЙ СЛОГАН У ПРИСЛІВ'ЯХ І ПРИКАЗКАХ (НА МАТЕРІАЛІ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ)

Р.С. Чорновол-Ткаченко

езважаючи на те, що реклама в нинішньому суспільстві з високо розвинутою промисловістю є звичним явищем, у мовознавчій літературі, навіть у найновіших дослідженнях, присвячених аналізу ділового мовлення, немає чіткого і всеохоплюючого визначення поняття реклами. G. Wahrig у своєму словнику визначає термін «реклама» як «сплановану дію, метою якої є залучення і зацікавлення певних осіб або групи осіб» [9, Sp. 3307]. Це надзвичайно широке пояснення терміна вимагає уточнень щодо залучення і зацікавленості осіб, конкретизації мовного вираження спланованої дії. На жаль, автор словника їх не дає. Не краще з'ясування цього поняття стоїть справа і в довідкових виданнях. У більшості випадків слово реклама «*Werbung*» як ключове слово відсутнє. Для ілюстрації можна послатися на словники Paul/Betz, Kluge/Mitzka, а також на словник A. Schirmer «*Wörterbuch der deutschen Kaufmannssprache*» (словник німецької ділової мови) [8, 237]. У них лише є слово «рекламувати» (*werben*). Інтерпретуючи його, Paul/Betz, наприклад, використовують іменник «реклама» (*Werbung*), при цьому вони зауважують, що це слово з двадцятих років нашого століття вживається як скорочення від слова «*Kundenwerbung*» [7, 146].

Це дає підстави говорити про те, що проблема визначення цього поняття потребує уваги лінгвістів, вимагає різноаспектної деталізації. Її можна досягти, спираючись на те, що здобуто в процесі виявлення найбільш суттєвих рис реклами як суспіль-

ного і мовного феномена. Реклама розуміється як єдине, соціальне явище і є передбаченою і не примусовою формою впливу, у завдання якої входить спонукати людину до купівлі. При цьому, однак, принципове значення має її мовне оформлення, завдяки якому досягається вплив рекламодавця на потенційного споживача товарів. Саме мовне оформлення реклами, як свідчать факти, зазнало і зазнає значних змін, о й спонукає до їх вивчення. Поява нових форм звернення до споживачів спричинила виникнення нових назв реклами.

Поряд з терміном «реклама» у сучасній німецькій мові використовується термін «рекламний слоган». Його було перекладено з англійської на німецьку мову як «*Schlagwort*», і початкове він означав бойовий заклик «*Schlachtrup*», тобто стислий за формою, а за змістом гасло-вираз на зразок військових чи політичних гасел.

У рекламному слогані зберігається функція і спрямування початкового значення слогана, змінилися лише зміст заклику і сфера його використання. Не випадково V. Klotz вказує, що в слогані не може бути заклику до знищення суперника [3, 28]. У рекламному слогані «він має бути завойований товаром». І цьому є пояснення: автор цих слів у випадку рекламування бачить дві партії, що протиставлені одна одній, — продавець і покупець. Особливість рекламного слогана бачиться принципово важливою: рекламодавці прагнуть завоювати покупця

закликом до придбання товару. Закличність слогана вимагає від нього бути стилістичним і виразним, при цьому «логіки і точності», за переконанням V. Klotz, може і не бути. Як у «бойовому заклику», в рекламному слогані, немає місця для аргументації та інформації. Мова йде виключно про враження, яке справляє слоган на реципієнта. Слоган коротко закликає: *“Mach mal Pause – Coca Cola”*, *“Erdnuß-Genuß im Schoko-Guß! Snickers”*. У цьому його сенс, у цьому його впливова сила.

Слоган виконує основні завдання реклами, які можна визначити як презентацію продукту і встановлення комунікації між рекламодавцем і споживачем. Але ці завдання слоган реалізує у вигляді лаконічних, образних гасел. Для такого оформлення найбільшою мірою підходить використати зразки приказок і прислів'їв, зокрема імітацію їх будови, звучання та ритму. Форми їх подачі бувають різноманітні. Так, представлення продукту може досягатися повторенням його назви, як-от *“Persil bleibt Persil”*, чи *“... taxofit macht wieder fit”*, або перебільшенням його значення, а саме: *“Wer beste und sparsamste Betriebskraft wählt, muß auch Lokomobilen bis 300 PS wählen”*. У слогані досить часто використовуються рифми, як у зразку: *“Ein guter Plan ist halb getan – Casio Organisator”* або алітерації *“Im Konsum kaufen kluge Kunden”*.

Конструювання слоганів у вигляді прислів'їв чи приказок психологічно і мовленнєво виправдане. Як відомо, прислів'я – стислі, стійкі у мовленнєвому життєвому, ритмічно організовані вислови почвального характеру, в яких зафіксовано багатовіковий досвід народу [1, 379]. Завдяки цьому прислів'я легкі для сприйняття.

Використання чи імітація прислів'я у слогані знаходить різні пояснення у сучасній лінгвістиці. Н. Herles підкреслює роль виразності прислів'я, яка розвиває закладену в ньому ідею, спираючись на народну «анонімну мудрість» [2, 62]. Виразній функції прислів'я сприяють художні засоби, такі як: стислість *“Einmal ist keinmal”*, *“Aus nichts wird nichts”*, образність *“Den Vogel erkennt man an den Federn”*. Особливість прислів'я полягає в тому, що воно еквівалентне не слову, а реченню, висловлює не

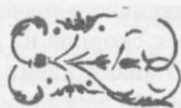
поняття, а ціле судження, яке несе повчальний зміст, наприклад *“Man muß das Eisen schmieden, solange es heiß ist”*, *“In der Kürze liegt die Würze”*. Рекламний слоган, імітуючи прислів'я, його звучання, ритм і синтаксичну структуру, посиляється на авторитет покоління, тим самим представляє товар як «вартий довіри». V. Klotz визначає формальну структуру слогана як «самодостатню» (*selbstgenügend*) тобто близьку до прислів'я у зв'язку з замкнутістю її форми: *“Gold Dollar Zigaretten richtig – für richtige Männer”*. Одночасно V. Klotz підкреслює, що рекламний слоган має відношення до зовнішнього світу, до сьогодення, спрямований на нього і залежить від нього. Саме це віддаляє слоган від прислів'я, яке є всеохоплюючим і не пов'язаним ні з якою добою, порівняємо: *“Erst die Arbeit, dann das Spiel”* і *“Erst die Arbeit, dann Underberg-Boonekamp”* – реклама лікерів Ундерберга.

Рекламний слоган наслідує прислів'я, використовуючи порівняння, перекресне протиставлення двох однакових значень: асонанс, анафору. Так, наприклад слоган *“Besser METAXA auf der Hand, als die Taube auf dem Dach”* містить порівняння *“besser-als”*, як і прислів'я *“Besser (lieber) den Spatz auf der Hand, als die Taube auf dem Dach”*, слоган *“Besser ein Verbandkasten ohne Unfall, als ein Unfall ohne Verbandkasten”* містить хіазм, *“Herrenalb statt Herzinfarkt”* – співзвучність голосних, *“Wer schafft, braucht Kraft, braucht Buerlecithin flüssig”* – анафору.

Формальна подібність слогана з прислів'ям вводить в оману споживача своєю повсякденністю, яка насправді відсутня, тому що слоган має на увазі завжди щось оригінальне, а саме товар. Деякі слогани передають текст прислів'їв лише у злегка зміненій формі. У німецькій мові відомі прислів'я *“Ein Mann, ein Wort”*, *“Geteilte Freude ist doppelte Freude, geteilter Schmerz ist halber Schmerz”*. У рекламному слогані вони представлені так: *“Ein Mann, ein Wort-Batavia”*; *“Geteilte Freude ist doppelte Freude, geteilter Schmerz ist halber Schmerz – Aspirin Bayer”*. У них, що легко можна помітити, назва продукту або марку включено у текст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. редактор В.Н.Ярцева. - М., 1990.
2. Herles H. Sprichwort und Märchenmotiv in der Werbung // Zeitschrift für Volkskunde. - Nr.62. - 1969.
3. Klotz V. Slogans // Sprache im technischen Zeitalter. - Nr.7. - 1963.
4. Kluge F., Mitzka W. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. - Berlin, 1967.
5. Koller W. Redensarten. Linguistische Aspekte, Vorkommenanalysen, Sprachspiel. - Tübingen, 1977.
6. Möckelmann H., Zander S. Form und Funktion der Werbeslogans. - Göppingen, 1975.
7. Paul H./Betz W. Deutsches Wörterbuch. - 6. Auflage. - Tübingen, 1966.
8. Schirmer A. Wörterbuch des deutschen Kaufmannssprache. - Straßburg, 1911.
9. Wahrig G. Deutsches Wörterbuch, Gütersloh, 1968. - Spalte 3307.

Часто використовуються у слогані і приказки. Приказка — короткий вираз, здебільшого навчального характеру, який на відміну від прислів'я, має лише буквальний план і являє собою з граматичного погляду закінчене речення [1, 385]. Зразком приказки можна вважати такий приклад: *“Und Senfborn gibt seinen Born-Senf dazu”*.

Мückelmann/Zander пояснюють часте використання приказок їх відкритою синтаксичною структурою, яка у більшості випадків завдяки введенню назви або марки товару стає закінченим реченням [6, 792]. При цьому приказки у слогані виконують ті ж функції, що й прислів'я: в основі їх лежить стислість, експресивність, як ось приклад: *“Mach dich auf die Rohner Socken”*.

W. Koller вказує на те, що можливість подвійної інтерпретації приказки заохочує до гри слів *“Sprachspiel”*, наприклад: *“Zum guten Ton gehört Dual”* [5, 122]. У цьому прикладі гра слів спирається на можливість подвійної інтерпретації красивого звука музичного інструмента торгівельної марки *“Dual”*.

Таким чином, звернення виробника до споживача на зрозумілій для широкого кола мові сприяє зосередженню уваги на рекламованому предметі. А це один із засобів зацікавити споживача товаром.

ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА ІЗ СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНИМ ВІДТІНКОМ «ЗНЕВАЖЛИВЕ» (НА МАТЕРІАЛІ ЛЕКСИЧНОЇ ГРУПИ «ОСОБА»)

Н. Ф. Уманцева

наліз семантико-стилістичних властивостей діалектної лексики важливий для висвітлення загальнотеоретичних питань, що належать до проблеми «стилістично маркована лексика», а також для розв'язання часткових питань, пов'язаних із дослідженням семантичної динаміки мовних одиниць обмеженого вжитку. Крім того, вивчення конотативних властивостей діалектної лексики є однією з необхідних умов розвитку теоретичної та практичної лексикографії. У цьому зв'язку важливо відзначити, що кодифікація лексичного значення в словниках ґрунтується скоріше на інтуїтивному визначенні його конотативних властивостей, ніж на продуманій і перевіреній практикою методики наукового аналізу. Звідси нерідко — різнобій щодо стилістичної характеристики слова.

Предметом нашого дослідження є діалектна лексика з відтінком значення «зневажливе». Емпіричну базу дослідження складають матеріали діалектних словників Ващенко В.С. [1, 2], Онишкевича М.Й. [3], Лисенка П.С. [4], Чабаненка В.А. [5]. До аналізу залучено понад 300 одиниць, вилучених із словників методом суцільної вибірки.

Вивчення мовного матеріалу свідчить про те, що не всі лексеми з тотожними конотативними властивостями однаково висвітлюються у різних діалектних словниках. Пор.: «озія» — зневажл. «Зла, сварлива жінка чи дівчина» (Чабаненко В.А., т.3, с.46) і «озія» — «дуже вредна, зла, ненависна людина» (Лисенко П.С., с. 143).

Термін «зневажливе» належить до парадигми спеціальних понять, з-поміж яких слід насамперед виділити «згрубіле», «вульгарне», «лайливе», «фамільярне», «іронічне» тощо. Зміст терміна «зневажливе» повною мірою розкривається шляхом компонентного аналізу семантики лексичних одиниць, які в словниках описуються за допомогою даного терміна. Результати компонентного аналізу свідчать про те, що понятійно-предметне значення слів, які в словниках подаються з позначкою «зневажливе», обов'язково містять в собі семи, що об'єднуються поняттям «градуйованість». Цей елемент дискриптивного значення вказує на об'єктивні властивості особи, що оцінюється мовцями з точки зору їх відповідності певній нормі.

У сферу емотивно-оціночного відношення потрапляє людина з різними рисами, звичками, вадами, уподобаннями чи вдачею.

З-поміж описуваної лексики можна виділити кілька груп, кожна з яких об'єднується певною семою, скажімо, «товстий», «худий», «високий», «низький», «злий» тощо. Наприклад:

• **повний:** бочка — зневажл. «товстуха» [5, т.1, с.102], **валах** — зневажл. «гладкий, опецькуватий чоловік» [5, т.1, с.126], **трибло** — «зневажлива назва високого, ненаситного живота, чоловіка, що багато їсть» [1, с.95], **хохла** — «зневажлива назва надмірно товстої, неохайної людини» [1, с.100], **брухлій** — зневажл. «людина з великим жи-

вотом; пузань, черевань» [4, с. 36], **пузей** — *зневажл.* «пузань, черевань» [4, с. 179];

• **худий, слабкий:** **здохляк** — *зневажл.* «дуже худий, виснажений чоловік/хлопець» [5, т. 2, с. 99], **здохлячка** — *зневажл.* «жін. до здохляк» [5, т. 2, с. 99], **дихтура** — *зневажл.* «квола людина» [3, с. 217];

• **високий:** **бовдур** — «зневажлива назва високої нерозумної людини» [1, с. 16], **бурмило** — «іронічне прозивання високої людини» [1, с. 19], **гойда** — «іронічне прозивання високої людини» [1, с. 126], **гойда** — «висока жінка або дівчина» [5, т. 1, с. 239];

• **низький:** **кирик** — «малий на зріст чоловік» [1, с. 144], **пурик** — «низька на зріст, але притоптувата, товста людина» [1, с. 84];

• **нерозумний:** **бовдур** — *зневажл.* «пень» [3, с. 72], **бовдур** — «зневажлива назва високої нерозумної людини» [1, с. 16], **бовкун** — «дурман, дурний» [1, с. 16], **белебень** — *зневажл.* «дурень» [5, т. 1, с. 68], **вева** — *зневажл.* «дурень, телепень» [5, т. 1, с. 132], **галека** — *зневажл.* «недолуга, нікчемна людина» [5, т. 1, с. 218], **довбурь** — *зневажл.* «телепень» [5, т. 1, с. 281], **дурацюга** — *зневажл.* «великий дурень» [5, т. 1, с. 303], **ковтюба** — *зневажл.* «недотепа» [5, т. 2, с. 183], **кручай** — *зневажл.* «придуркуватий чоловік/хлопець» [5, т. 2, с. 221], **курчак** — *зневажл.* «те саме, що кручак» [5, т. 2, с. 233], **шкандя** — *зневажл.* «нікчема, недолуга людина» [5, т. 4, с. 235], **пробка** — *перен., гулз.* «дурень, телепень» [5, т. 3, с. 281];

• **ледачий:** **гульвіса** — «гуляка, нероба» [1, с. 128], **лайдак** — «ледачий чоловік» [1, с. 154], **джигун** — «гуляка» [1, с. 129], **легака** — «ледащо, лежень» [1, с. 154], **лейба** — «ледача людина, ледар» [1, с. 155], **лейба** — *зневажл.* «ледар, лежебока» [5, т. 2, с. 248], **лацюга** — «лейба» [1, с. 54], **лектарь** — «те саме, що лейба» [5, т. 2, с. 248], **линда** — «ледача, неохайна людина» [1, с. 55], **гульгата** — «нероба, ледащо» [5, т. 1, с. 257], **ледаберня** — *зневажл.* «ледачка» [5, т. 2, с. 247], **лежнюга** — *зневажл.* «те саме, що ледаберня» [5, т. 2, с. 248], **мула** — *зневажл.* «неповоротка, нерішуча, ледача людина» [5, т. 2, с. 295];

• **неохайний:** **гойда** — «легковажна, неохайна жінка» [1, с. 126], **линда** — «ледача, неохайна людина» [1, с. 55], **нетіпака** — «неохайна людина» [1, с. 64], **отрях** — «неохайна, погано одягнена людина» [1, с. 69], **хохля** — «зневажлива назва надмірно товстої, нео-

хайної людини» [1, с. 100], **нехлой** — *зневажл.* «неохайний, нечупара» [4, с. 136], **космачка** — «жінка (дівчина) з незаплетеним, нечесаним волоссям» [5, т. 2, с. 204], **кочман і кучман** — «чоловік із розкудланим волоссям» [5, т. 2, с. 208], **лахудря** — 1. *ірон.* «жінка з кудлатою головою», 2. *зневажл.* «розхристана, неакуратна жінка» [5, т. 2, с. 245], **невтьопанка** — *зневажл.* «неакуратна жінка/дівчина» [5, т. 2, с. 360], **нетьопанка** — *зневажл.* «те саме, що невтьопанка» [5, т. 2, с. 366], **кугут** — *зневажл.* «жадібний, багатий відлюдько» [5, т. 2, с. 223], **кугутка** — *зневажл.* «жін. до кугут» [5, т. 2, с. 223], **куркулач** — *зневажл. або лайл.* «те саме, що й кугут» [5, т. 2, с. 233];

• **ненаситний, обжерливий:** **жеретій** — *зневажл.* «те саме, що жердило» [5, т. 1, с. 313], **жеретія** — *зневажл.* «те саме, що жеретій» [5, т. 1, с. 313], **жеретіяка** — *зневажл.* «збільш. до жеретій» [5, т. 1, с. 313], **жеретіян** — *зневажл.* «те саме, що жеретіяка» [5, т. 1, с. 314], **жеретіянка** — *зневажл.* «жін. до жеретіян» [5, т. 1, с. 314], **жлуктій** — *зневажл.* «той, хто багато п'є води, молока, узвару» [5, т. 1, с. 320], **жлуктійка** — *зневажл.* «жін. до жлуктій» [5, т. 1, с. 320], **жлуктіяка** — «збільш. до жлуктій» [5, т. 1, с. 320], **жлуктіян** — *зневажл.* «те саме, що жлуктій» [5, т. 1, с. 320], **жлуктіянка** — «жін. до жлуктіян» [5, т. 1, с. 320], **жлукто** — *зневажл.* «те саме, що жлуктій» [5, т. 1, с. 380], **обжора** — *зневажл.* «обжера» [5, т. 3, с. 6], **прорва** — *зневажл.* «те саме, що прожирь» [5, т. 3, с. 282], **проглот** — *зневажл.* «прожера» [5, т. 3, с. 283], **проглотка** — *зневажл.* «жін. до проглот» [5, т. 3, с. 283], **прожирь** — *зневажл.* «те саме, що прожера» [5, т. 3, с. 285], **трибло** — «зневажлива назва високого, ненаситного живота, чоловіка, що багато їсть» [1, с. 95];

• **схильний багато пити спиртні напої:** **варава** — *зневажл.* «людина (здебільшого п'яна), яка голосно виявляє своє незадоволення, репетує, порушує спокій» [5, т. 1, с. 128], **п'яндалижка** — *зневажл.* «п'яндига» [5, т. 3, с. 302], **п'яндига** — *зневажл.* «п'яндига» [5, т. 3, с. 303], **чвора** — *зневажл.* «2. п'яна людина» [5, т. 4, с. 211];

• **легковажний:** **гойда** — «1. Легковажна, неохайна жінка» [1, с. 26], **гульвіса** — «гуляка, нероба» [1, с. 28], **джигун** — «гуляка» [1, с. 28], **хльорка** — «зневажливе прозивання жінки легкої поведінки» [1, с. 99], **харциз** — «розбещена, задирикувата людина» [1, с. 98],

бабонюх — *зневажл.* «ловелас» [5, т.1, с.54], **блудяга** — *зневажл.* «волоцюга» [5, т.1, с.91], **поволока** — *зневажл.* «повія» [5, т.3, с.140], **лахудря** — *зневажл.* «гуляща жінка» [5, т.2, с.245];

• **незграбний**: **гойда** — «3. незграбна людина» [1, с.26], **ковеза** — «1. Презирлива назва нечепурної, неповороткої людини» [1, с.47], **галека** — *зневажл.* «недолуга, нікчемна людина» [5, т.1, с.218], **кнюхало** — «вайло, тухтій» [5, т.2, с.180], **кнюхедло** — «неповоротка, в'яла людина» [5, т.2, с.180], **лапига** — *зневажл.* «вайло» [5, т.2, с.243], **леньохало** — *зневажл.* «вайло» [5, т.2, с.249], **мнякало** — *зневажл.* «те саме, що мніха» [5, т.2, с.288], **мнюха** — «вайло» [5, т.2, с.288], **мула** — *зневажл.* «неповоротка, нерішуча, ледача людина» [5, т.2, с.295], **невдоба** — *зневажл.* «2. Недолуга, нікчемна людина» [5, т.2, с.358], **невковира** — *зневажл.* «те саме, що невдоба» [5, т.2, с.359], **невстроба** — *зневажл.* «те саме, що невдоба» [5, т.2, с.360], **обапол** — *зневажл.* «2. перен. незграбна людина» [5, т.3, с.3], **шканда** — *зневажл.* «нікчемна, недолуга людина» [5, т.4, с.235];

• **скупий, жадний**: **сутяга** — «скупа людина, скнара» [1, с.93], **жадняк** — *зневажл.* «жадняго» [5, т.1, с.308], **жаднячка** — *зневажл.* «жін. до жаднюк» [5, т.1, с.309], **жадняка** — «жадібна людина» [5, т.1, с.309], **жадоба** — *зневажл.* «те саме, що жаднюка» [5, т.1, с.309], **жадобина** — *зневажл.* «те саме, що жадоба» [5, т.1, с.310], **жадюга** — *зневажл.* «те саме, що жаднюка» [5, т.1, с.310];

• **надмірно балакучий**: **алялякало** — *зневажл.* «базікало» [5, т.1, с.49], **балаболка** — *зневажл.* «базіка» [5, т.1, с.60], **балабон** — *зневажл.* «базікало» [5, т.1, с.60], **балабончик** — *зневажл.* «зменш. до «балабон» [5, т.1, с.60], **балаба** — *зневажл.* «те саме, що балаболка» [5, т.1, с.64], **бовкун** — *зневажл.* «балакай» [5, т.1, с.92], **бовкуняра** — *зневажл.* «те саме, що балакай» [5, т.1, с.92], **лягун** — «чоловік, який любить побалакати» [1, с.56];

• **злий, сердитий, сварливий**: **ія** — *зневажл.* «зла жінка» [5, т.2, с.138], **гаргара** — *зневажл.* «сердита, сварлива баба» [5, т.1, с.221], **озія** — *зневажл.* «зла, сварлива жінка» [5, т.3, с.46], **озіяка** — *зневажл.* «збільш. до озія» [5, т.3, с.46], **озіяка** — *зневажл.* «те саме, що озія» [5, т.3, с.46], **кожа** — *зневажл.* «зла, жорстока, підступна людина» [5, т.2, с.184];

• **непутній**: **розвера** — «непутня людина» [1, с.83], **блотяк** — *зневажл.* «бешкетник, вуркаган» [5, т.1, с.90], **ворюга** — *зневажл.* «збільш. до вор» [5, т.1, с.198], **гидотник** — *зневажл.* «мерзотник, негідник» [5, т.1, с.227];

• **боязливий**: **кацун** — *зневажл.* «боягуз» [5, т.2, с.157], **кацунка** — *зневажл.* «жін. до кацун» [5, т.2, с.157], **гайшан** — «лихий чоловік, розбишака, забіяка» [1, с.23];

• **примхливий**: **ковеза** — *зневажл.* «впередлива, примхлива людина» [4, с.93], **комизун** — «комизливий чоловік (хлопець)» [5, т.2, с.197], **комизуха** — «жін. до комизун» [5, т.2, с.197], **ламота** — *зневажл.* «людина, що ламається» [5, т.2, с.242];

• **плаксивий**: **пигида** — «зневажлива назва плаксивої людини, дитини» [1, с.73], **квисля** — *зневажл.* «людина, яка часто хлипить» [5, т.2, с.162];

• **неуважний, забудькуватий**: **вева** — *зневажл.* «роззява» [5, т.1, с.132], **солоха** — *зневажл.* «неуважна, забудькувата, неакуратна жінка» [5, т.4, с.87];

• **підлабузник, улесливий**: **підхлібник** — *зневажл.* «підлабузник» [5, т.3, с.116], **підхлібниця** — *зневажл.* «жін. до підлабузник» [5, т.3, с.116], **лигун** — «підлабузник» [5, с.55];

• **кривий**: **шканда** — «крива людина» [5, т.4, с.235], **шкандя** — «те саме, що шканда байло» [5, т.4, с.255];

• **глухий**: **глухман** — *зневажл.* «глухман» [5, т.1, с.235], **глухмар** — *зневажл.* «глухман» [5, т.1, с.235], **глушла** — *зневажл.* «глухмар» [5, т.1, с.235], **глушпак** — *зневажл.* «те саме, що глушпа» [5, т.1, с.236], **глушпет** — «глушман» [5, т.1, с.236], **глушпета** — «глушпет» [5, т.1, с.236], **глушція** — *зневажл.* «глухман, глушко» [4, с.56].

У діалектах використовуються різноманітні мовні засоби для вираження емотивно-оцінкового відношення до особи. Найчастіше це досягається за допомогою суфіксів: *-аг-(-яг)*, *-ан-(-ян-)*, *ар-*, *ар-* (*-юк-*), *-к-*, *-уг-(-юг-)*, *-от-*, *-ун-* та ін. Рідше використовується семантичний спосіб словотвору, наприклад: **бачка** — «товста людина», **обапол** — «незграбна людина», **лапша** — «вайло», **бовкун** — «дурний чоловік», **бовдур** — «назва високої, нерозумної людини», **лейба** — «ледача людина, ледар».

Нерідко лексичні одиниці з відтінком значення «зневажливе» походять від твірних основ, значення яких вже містять в собі експресивну ознаку. Наприклад: *пузей, пуз(о) — розм. «великий, товстий живіт» // фам. живіт взагалі.*

З метою відносно повного висвітлення даної теми важливо звернутися до обстеження аналогічної конотативної лексики літературної мови. Огляд цієї лексики, зафіксованої в академічному Словнику української мови, показує, що в основному значення терміна та його функціональної спеціалізації зберігається. Однак окремі лексичні одиниці потребують більш точної стилістичної характеристики. Останнє особливо важливе у зв'язку з перспективою укладання нового великого словника сучасної української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вашенко В.С. Словник полтавських говорів. —Харків, 1960. —Вип.І. —109 с.
2. Вашенко В.С. З історії та географії діалектних слів. —Харків, 1962. —174 с.
3. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. —К., 1984. —Т. 1-2.
4. Лисенко П.О. Словник поліських говорів. —К., 1974. —260 с.
5. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпряни. —Запоріжжя. 1992. —Т.1-4.

РОЛЬ ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНИХ І ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИХ ОЗНАК В ОРГАНІЗАЦІЇ ПИТАЛЬНО-СПОНУКАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ

С.В. Мясоедова

ідомо, що спонукальність виражається за допомогою різних мовних засобів, основним з яких є наказовий спосіб дієслова у складі імперативних речень. Що ж до інших досить різноманітних способів вираження спонукальності, то саме вони й привертають увагу дослідників: висловлювання, які містять такі засоби, набувають семантики спонукування завдяки складній взаємодії лексичного і граматичного, транспозиції граматичних форм, вживанню мовних одиниць у нетипових для них функціях. Об'єктом синтаксичного аналізу ставали мовні механізми формування спонукального значення у висловлюваннях, оформлених як розповідні або питальні конструкції.

Один із перших описів цього явища в україністиці належить І.Г. Чередниченкові, який визначив інші, крім власне наказових форм, способи вираження спонукальності: форму інфінітива, яка надає наказові, команді категоричного характеру, наприклад: *Приготувати населення до виступу нашої полку...* (О.Довженко), дієслівних форм дійсного способу минулого часу доконаного виду, які, навпаки, пом'якшують наказ: *Взяли, хлопці, ящики — пішли!* (Смолич Ю.) [11, 326–327]. А.П.Коваль свого часу звернула увагу на значне поширення в розмовній мові взаємозаміни способових форм дієслова, зокрема вживання для вираження наказу не імперичних, а певних часових форм дійсного способу [8, 173–174].

Своєрідні способи вираження модальності спонукування описує Л.О. Кадомцева, відзначаючи, що «частка *б(би)* з формами

умовного способу дієслова поряд з оформленням власне бажальної модальності («*Швидше прийшла б весна*») може надавати реченню значення спонукальності (пор. «*Пішов би ти за ним!*», «*Виконав би це завдання!*» і под.)» [6, 125]. У полі зорученого потрапляють також конструкції умовна модальність яких долучає до основних своїх значень ще й відтінок спонукальності (*Чи не продали б ви мені розсади* М. Вовчок). Автор побіжно зауважує, що певних ситуаціях спонукальна модальність може не мати ніяких власне формальних ознак спонукальних речень. У таких випадках речення за своєю синтаксичною формою належить до категорії розповідних, виявляє значення спонукальності лише як додаткове, зрозуміле іноді лише в зв'язку контекстом. Напр.: «*Ви, мої друзі, не поришьте нашої давньої єдності і прагнень*» (О.Донченко).

Об'єктом синтаксичного аналізу були конструкції типу *Води! Лікаря!*, які формують модальні значення спонукальності і зрідка бажаності. Погляд на ці конструкції зазнав еволюції: від кваліфікації їх як еліптичних — із пропуском наказових форм дієслова-присудка для вираження прохання, наказу: *Дайте води!, Покличте лікаря!* [Білодід І.С., Дудик П.С.], в іншій традиції — як однокомпонентних іменних речень, що становлять проміжний варіант між самостійними конструкціями й неповними реалізаціями значень із наказовою формою

дієслова-присудка або ж із формою інфінітива: Покличте лікаря і — Покликати лікаря! [Шведова Н.Ю., Золотова Г.О.] — до розгляду таких речень як «особливих експресивних генетивно-акузативних варіантів двоядерних або інфінітивних речень», що являють собою окремий тип в системі простого речення [10, 267–269]. Разом із тим залишається нез'ясованим, завдяки чому в таких реченнях звучить то бажаність, то спонукальність, що саме в їх організації забезпечує певне модальне забарвлення.

Спостереження над реченнями, де відсутні граматичні форми прямого спонування, містяться в працях М.У. Каранської. Автор звертає увагу на роль модальних лексем у формуванні модальності спонування, передусім лексем треба, потрібно, слід, час, необхідно і под., ужитими разом із інфінітивом, наприклад, Час покінчити з пияцтвом! (газ.): за певних обставин мовлення такі висловлювання можуть сприйматися як спонукальні [7, 20]. Заслугою цього автора є також те, що об'єктом аналізу стали так звані перформативні речення типу Ласкаво просимо!, зокрема ті, що містять модальні дієслова просити, вимагати, наказувати в ролі присудків: Я вимагаю від вас поясень [7, 19]. Автор не обходить увагою також властиві усному мовленню питально-спонукальні речення, а саме конструкції, оформлені як питальні речення (вони містять питальну частку чи), що виражають пропозицію або заохочення: Чи не пора тобі, хлопче, взятися за розум? [7, 20]. На існування питально-спонукальних речень вказує також О.Д. Пономарів [9, 41]. У синтаксисі І.Р. Вихованця ці речення вирізняються поміж інших питальних речень як клас невластивих питальних конструкцій, які можуть значеннєво зближуватися зі спонукальними і виражати ввічливе спонування [3, 146].

Слід визнати, що серед різних способів вираження спонукальності, які не пов'язані із вживанням спеціально призначених для цього імперативних дієслівних форм, особливо вирізняються питально-спонукальні речення — передусім завдяки їх об'єктивній складності. Констатація існування таких речень як типу передбачає наступний крок в уточненні уявлень про них: вивчення

специфічної взаємодії властивих цим реченням ознак — як формальних, так і лексико-семантичних, — що є виявом надзвичайно цікавого мовного механізму. Разом із тим питально-спонукальні речення як своєрідні явища мови і мовлення остаточно не осмислені синтаксичною наукою. Чому мовець обирає саме питальне речення для вираження спонування? Що забезпечує сприйняття речень, які мають усі формальні показники питальних конструкцій, як спонукальних? Поза увагою лінгвістів залишилося питання про асиметрію форми й змісту питально-спонукальних речень, що передбачає виявлення мовних засобів формування спонукальної семантики в конструкціях, формальна організація яких відповідає іншому комунікативному завданню. Не поставало також питання про те, чим зумовлене вживання одних синтаксичних конструкцій у значенні інших, — питання, що вводить в аналіз прагматичний аспект.

Як показав аналіз, далеко не всі питальні речення за однакових обставин мовлення набувають імперативного значення. Як спонукальні вживаються питальні речення, яким властиві певні структурні й лексико-семантичні ознаки. М.У. Каранська вважає, що формування спонукального значення в питальних реченнях створюється часткою чи не у сполученні із складеним дієслівним присудком [7, 19]. Разом із тим зіставлення речень, що мають той самий об'єктивний (диктумний) зміст, однак вирізняються модусом, а саме наявністю/відсутністю модальності спонування, — засвідчує, що визначальна роль у формуванні питальними реченнями імперативного значення належить заперечній частці не, однак не чи не (пор. Тобі пора вже збирати речі — запит інформації, Тобі не пора вже збирати речі? або Чи не пора тобі вже збирати речі? — спонування). Як видно з порівняних речень, спонукальна семантика формується незалежно від наявності/відсутності в їх структурі частки чи. Таким чином, в аналізованих конструкціях маємо не одну частку чи не, а дві: питальну частку чи, факультативну для структури як питальних, так і питально-спонукальних речень, а також частку не, яка вносить у зміст висловлювання заперечення і тим самим сприяє виникненню модаль-

ності спонування, отже частки необхідної, обов'язкової для речень питально-спонукальних.

Важливим результатом цього аналізу є висновок про зв'язок між заперечним компонентом змісту речення і висловлюваної ним спонукальністю. Зіставляючи приклади, неважко помітити, що спонукальність створюється саме завдяки запереченню. Яким же чином заперечення провокує творення спонукальної модальності? Можна припустити, що мовець не випадково обирає саме таку форму свого звернення до слухача. Зміст його висловлювання заперечує певний стан речей. Надаючи висловлюванню вигляду питання, він тим самим ставить під сумнів заперечення — натяк на те, що він переконаний у протилежному. Намір мовця — переконати в цьому й слухача, спонукати його діяти відповідно до стану речей.

Поряд із запереченням, що виступає найважливішою семантико-синтаксичною ознакою питально-спонукальних речень, для створення імперативного значення важливі й інші граматичні й лексико-семантичні особливості. Так, специфічну граматичну ознаку питально-спонукальних речень становить вживання певних дієслівних форм. Ця ознака взаємодіє із запереченням: граматична семантика цих морфологічних форм підтримує семантику заперечення, що сприяє створенню ірреально-модального плану спонування. Модальності спонування як ірреальній відповідають певні дієслівні форми. Це передусім ірреальні форми умовного способу, напр.: *Чи не дали б ви, діду, трохи зілля? Щось у грудях у мене, то я хочу натерти.* (А.А. Дімаров). У питально-спонукальних реченнях уживаються також форми дійсного, тобто реального, способу, однак не всі його часові форми. Як правило, тут можливі форми майбутнього часу: у певному сенсі вони протистоять іншим часовим формам як такі, що називають ще не здійснену дію, а відтак — нерезальну на момент мовлення, напр.: *Чи не допоможе мені хто-небудь із вас сепаратор покрутити?* (Г.Тютюнник).

Разом із тим можливою для питально-спонукальних речень є наявність дієслів минулого часу дійсного способу, однак форму-

ванню спонукальності тут більшою мірою сприяє конситуація, ніж ця формальна особливість конструкції: наприклад, *Чи ти вже зробив завдання?* — у ситуації звернення до школяра, який дивиться телевізор замість того, щоб робити завдання.

Формуванню спонукального значення сприяє також уживання у структурі питального речення **інфінітивних** форм як головних членів односкладних речень — у тій синтаксичній позиції, де інфінітив виражає різні ірреально-модальні значення, напр.: *Чи не запитати вам про це вашу сестру?*

До виразних лексико-семантичних ознак питально-спонукальних речень належить характерне для них вживання модальних слів, різних за морфологічною природою і відповідно, синтаксичною роллю в реченні. Так, у складі аналізованих конструкцій наявні модальні слова категорії стану (предикативні прислівники) **можна, необхідно, треба, час, пора**, що функціонують у складі головного члена безособових односкладних конструкцій, напр.: *Людоньки, чи не можна шматочок дитині узяти?* (Дімаров А.А.). Не рідкість для питально-спонукальних речень і використання модального дієслова **могти** — допоміжного дієслова у складі присудка, напр.: *Чице можете ви мені поради дити, кого взяти?* (О.Маковей). Обов'язковим для цих конструкцій є наявність заперечення, яке виражається часткою **чи**, то це становить факультативну для них ознаку (пор. *Не могли б ви дати мені пораду?* і *Чи не могли б ви дати мені пораду?*)

В імперативному значенні вживаються питання з модальними частками, а також повнозначними частинами мови, які функціонують як частки або як вставні модальні слова: **хіба, невже, може, чому** та ін. Напр.: *Казав, казав! Хіба не можна було ще раз нагадати?* (Дімаров А.А.), *Невже тобі треба робити домашнє завдання?* (у мовл.), *Чому ж, Йосип Степанович, не посьте мене сидати?* (Дімаров А.А.), *Можете ти пішов зі мною на вечерю?* (О.Маковей). При цьому наявність у такому висловлюванні модальних часток і вставних модальних слів виявляє себе настільки значущою для творення в структурі питально-

речення семантики спонукання, що інші раніше згадані ознаки стають нерелевантними. Так, як видно з прикладів, у таких конструкціях можуть вживатися дієслова дійсного способу усіх часових форм, а не тільки форми майбутнього часу. Характерною ознакою таких речень є те, що вживання в їх складі модальних часток і вставних модальних слів унеможливорює заперечення, пор. Може, вам краще витягти іншого білета? і *Може, вам не краще витягти іншого білета?*.

Аналіз питальних речень з точки зору формування модальності спонукання виявив зв'язок між характером змісту цих конструкцій і певними рисами їх організації — як формально-граматичними, так і семантико-синтаксичними. Саме своєрідна сполучуваність цих ознак їх взаємозалежність і взаємодія — уможливають вживання питальних конструкцій у нетиповій для них вторинній функції — як спонукань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. — М., 1975. — С. 65–66.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. — К., 1993. С. 45–147.

3. Дудик П.С. Характерні синтаксичні структури в усно-розмовному літературному мовленні // Закономірності українського усного літературного мовлення. — К. 1965.
4. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. — М., 1982.
5. Кадомцева Л.О. Синтаксична модальність речення // Сучасна українська літературна мова за / ред. Білодіда І.К. — К., 1972. С. 119–130.
6. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови. — К., 1995. С. 17–21.
7. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. — К., 1987. С. 173–174.
8. Пономарів О.Д. Сучасна українська мова. — Синтаксис. — К., 1994.
9. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. — К., 1994.
10. Чередниченко І.Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. — К., 1962. С. 326–327.
11. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. — М., 1960.

БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ У СИНТАКСИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Альбіна Мартинова

сучасній синтаксичній науці намітилося два протилежних погляди у визначенні статусу безсполучникових складних речень. Одні вчені традиційно трактують їх як явища реченнєвого порядку. Інші відмовляють їм у реченнєвості. До такого висновку першою прийшла дослідниця синтаксису російської мови І.М.Кручиніна, виходячи з того, що у безсполучникових складних конструкціях «відсутній сполучниковий чи займенниковий зв'язок між частинами» [5, с. 634]. Відсутність же засобів граматичного зв'язку між предикативними частинами перетворює їх у текстові об'єднання, які дослідниця називає безсполучниковими поєднаннями речень. В українському мовознавстві такий погляд на цей тип синтаксичних структур поділяє К.Ф.Шульжук, виділяючи серед багатокomпонентних складних утворень безсполучникові поєднання речень [10]. Не ставлять безсполучникові складні речення в один ряд зі сполучниковими і автори підручника «Синтаксис сучасної української мови: Теоретичні проблеми», іменуючи їх безсполучниковими комунікатами. Таке трактування безсполучникових складних структур вони обґрунтовують тим, що «вживання таких конструкцій обмежене жанром розмовної мови та художньої літератури, тобто це одиниці іншого рівня, ніж складні сполучникові речення» [6, 141–142]. У цьому обґрунтуванні викликає заперечення і факт неприйняття реченнєвості безсполучникових складних конструкцій, і характер доведення цього невизнання. Коли йдеться про місце синтаксичних одиниць у системі мови,

то «віднесення їх до того чи до того синтаксичного рівня обумовлюється їхніми граматичними ознаками, а не поширеністю тих чи тих стилів мови» [3, 233]. Тому визнавати чи не визнавати безсполучникові складні структури складними реченнями слід за їх граматичними ознаками.

Однак було б надто категоричним вважати, що у складних реченнях граматичні зв'язки і семантичні відношення предикативних частин спираються лише на граматичні засоби — сполучники чи сполучні слова. Відомо ж, що в будові поліпредикативних структур сполучникового і безсполучникового типу істотну роль відіграють такі засоби оформлення думки, як інтонація, порядок розташування предикативних частин, відношення видо-часових і часово-способових форм предикатів, лексичне наповнення кожного з предикативних компонентів. С.І. Дорошенко називає їх граматикалізованими [4, с.133].

Ці засоби відіграють роль у будові сполучникових речень, взаємодіючи з основними показниками зв'язку предикативних частин — сполучниками чи сполучними словами. Безсполучникові ж складні речення у вираженні відношень між частинами спираються лише на перелічені засоби, хоч вони не замінюють сполучники чи сполучні слова, тобто не є функціональними варіантами сполучних елементів, їх роль у конструктиві безсполучникових складних речень незаперечна. Обґрунтування знаходження

димо в працях вітчизняних і зарубіжних учених. Так, вплив інтонації на вираження думки безсполучниковими складними одиницями обґрунтували Т.М. Ніколаєва, О.О. Бризгунова, А.Й. Багмут, Л.П. Олійник. При цьому не йдеться про те, що інтонація виконує функцію сполучників чи сполучних слів, як у свій час стверджували О.М. Пешковський і М.С. Поспелов. Це довів чеський учений М. Кубик. Не йдеться і про те, як стверджує Соколова, що «інтонація виступає як засіб, який дає можливість при організації смислу висловлення обійтись без формальних засобів» [7, с.96]. У такому розумінні ролі інтонації в організації смислу висловлення проступає її перебільшення. Інтонація «обходиться без формальних засобів» лише при взаємодії і підтримці інших грамати́калізованих засобів, а не самостійно. Жоден з грамати́калізованих засобів не самостійний у вираженні грамати́чного значення безсполучникового складного речення. Звідси стає зрозумілим, що складні речення як грамати́чні одиниці визначаються і з урахуванням структурних ознак та семантичних відношень, і за наявністю грамати́чних чи грамати́калізованих засобів, саме такого розуміння складних речень дотримується більшість синтаксистів, так, наприклад, В.А.Белошапкова, визначаючи недиференційований синтаксичний зв'язок предикативних частин у безсполучникових складних конструкціях, все ж вбачає в них семантичні відношення компонентів, на підставі яких встановлює закриті структури безсполучникових речень [1, 101].

Крім того, що сполучникові і безсполучникові речення характеризуються наявністю семантичних відношень між предикативними частинами і грамати́чними чи грамати́калізованими засобами, їх, як складних синтаксичних структур, об'єднує ще й те, що обом цим типам речень властивий інтонаційно — завершальний малюнок, що вони передають відносно закінчену думку.

Доречно згадати, що проблема розмежування складних речень і послідовності простих речень у тексті була в полі зору дослідників розмовного синтаксису ще в 50-ті роки ХХ століття. Найбільш доказово відмінність складних речень від послідов-

ності простих речень у тексті була сформульована А.В. Шапіро: «Говорячи про речення, ми будемо розуміти під ним такий відрізок тексту (в даному випадку усного), який... в ритмомелодичному плані становить єдине ціле, що протиставляється іншим таким же відрізкам і характеризується повною окремішністю завдяки паузам від попередніх і наступних частин тексту, такий мовленнєвий відрізок у більшості становить собою грамати́чну форму вираження судження» [8, с.25].

Цікаво, що й авторів винесення за межі складного речення безсполучникового поєднання предикативних частин не вдалося обґрунтувати їх несхожість з основними показниками безсполучникових речень, визаних у сучасній синтаксичній науці. У цьому переконують такі слова І.В.Кручиніної: «Безсполучникове поєднання речень — це особливі синтаксичні утворення у більшій чи меншій мірі співвідносності з складними реченнями, але відмінні від них відсутністю сполучникового чи займенникового зв'язку між частинами» [5, с.634]. Виявляється, що безсполучникові сполуки речень співвідносні з сполучниковими. Як свідчить їх аналіз, проведений автором наведених вище слів, вони й описуються в найтіснішому зв'язку з складними реченнями сполучникового типу. Між тим складні речення мають грамати́чну форму, а текст, як відомо, позбавлений її. А якщо так, то навіряд чи правомірно вважати співвідносними складні речення і безсполучникові поєднання речень, тобто текст.

У цьому виявляється одне із слабких місць висунутого положення про текстовий характер безсполучникових складних конструкцій. Але воно не є єдиним. Читаємо далі: «Об'єднання речень у безсполучникові сполуки здійснюється завдяки інтонації і, в одному випадку, за допомогою спеціального грамати́чного оформлення присудка» [5, с. 8]. За переконанням автора цих слів, виходить, що інтонація відіграє смислооформлюючу роль. Це означає, що речення, які входять до безсполучникових поєднань, завдяки інтонації, характеризуються смисловою взаємопов'язаністю. Виникає запитання: якщо так, то чи достатньо підстав для позбавлення їх реченнєвого ста-

туса? З усього видно, що немає, адже там, де є смислова взаємопов'язаність, там є оформлення думки, тобто є речення. Стає очевидною недостатня обґрунтованість ідеї позбавлення реченнєвого статусу безсполучникових складних структур.

До цього слід додати, що деякі положення І.В. Кручиніної не позбавлені суперечностей, Є.М. Ширяєв з цього приводу зауважував: «З одного боку, стверджується, що безсполучникове поєднання речень співвідноситься з складним, з другого боку, класифікація сполучникових складних речень і безсполучникових сполук ніяк не співвіднесені одна з одною» [9, с. 39]. Це одне. І друге: в концепції І.В. Кручиніної немає щонайменшого аналізу протиставлення двобічних/однобічних безсполучникових поєднань в описуванні сполучникових складних речень. У результаті однотипні в сполучниковому реченні відношення причини і допусту в безсполучниковому вираженні потрапляють у різні класифікаційні класи [Там же, с. 39].

Наведені міркування дозволяють зробити висновок про те, що безсполучникові складні синтаксичні конструкції не можна вважати елементами тексту. Вони входять у систему мови як один з типів складних речень, що традиційно іменуються безсполучниковими складними реченнями. Це доводиться такими положеннями.

Перше: як поліпредикативна синтаксична одиниця безсполучникове складне речення характеризується єдиним інтонаційним малюнком, який охоплює всю його структуру, що передає синтаксичні відношення предикативних частин. Текст позбавлений такої властивості: кожне речення має свій інтонаційно завершений малюнок, поєднання речень не має єдиного ритмомелодійного оформлення.

Друге: на ритмомелодійному поєднанні предикативних компонентів безсполучникових складних речень ґрунтується їх семантичне відношення, яке становить зміст (граматичне значення) складної структури. У тексті кожне з самостійних речень несе в собі окремий смисл, їх смислова співвіднесеність виявляється завдяки контексту. Схожа думка висловлювалась А.А. Гвоздик: «На відміну від текстових, де основою об'єднання окремих речень є передусім предметно-

змістові відношення між ними, компоненти складних речень характеризуються більшою тісною взаємопов'язаністю» [2, с.3–4].

Третє: в оформленні безсполучникових складних речень беруть участь граматикалізовані засоби як елементи будови конструкцій окремої підсистеми складних речень. Складне ж речення, як зауважує Є.М. Ширяєв, — «це синтаксична одиниця, в синтаксичній формі якої здійснюється деякими синтаксичними засобами (план вираження) смисловий зв'язок предикативних конструкцій (план змісту)» [9, с.11]. А оскільки безсполучникові складні речення мають певні конструктивні ознаки і план змісту, то не визнати їх реченнєвого характеру — значить, суперечити реальності.

Четверте: безсполучникові складні конструкції, як відомо, стали надбанням книжних стилів. Це свідчить про те, що відношення, які передаються цими конструкціями, не виникають спонтанно в тексті, а властиві системі мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белошапкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке. — М., 1967. — 159 с.
2. Гвоздик А.А. Сложные предложения с транспонированным императивом в синонимическом ряду условных конструкций. Дис. канд. филол. наук. — К., 1988. — 167 с.
3. Дорошенко С.І. Потрібний посібник // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Т.6. — Харків, 1998.
4. Дорошенко С.І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. — Харків, 1980. — 47 с.
5. Русская грамматика. — Т.2. — М., 1980. — 709 с.
6. Слинко І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання: навчальний посібник. — К., 1994. — 670 с.
7. Соколова Г.В. Бессоюзное предложение в современном русском языке // Русский язык за рубежом. — 1982. — №2. — С. 92–97.
8. Шапиро А.Б. О принципах классификации подчиненных предложений // Русский язык в школе. — 1937. — №2.
9. Ширяев Е.Н. Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке. — М., 1986. — 223 с.
10. Шульжук К.Ф. Складні багатоконпонентні речення в українській мові. — К., 1986. — 136 с.

ФУНКЦІОНУВАННЯ СКЛАДНИХ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕНЬ У КНИЖНИХ СТИЛЯХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Є.І. Загrevський

низці праць з синтаксису висловлюється твердження, начебто сфера застосування безсполучникових складних речень обмежена розмовним і художнім стилями мови [1, с. 313; 8, с. 632; 10, с. 174; 11, с. 378]. Не

можна не відзначити, що таке розуміння функціонування безсполучниково поєднаних предикативних частин накладає відбиток і на формулювання їх синтаксичного визначення. За переконанням авторів «Синтаксису сучасної української мови. Проблемні питання», безсполучникові структури «не можна ставити в один ряд із складними сполучниковими реченнями, бо вживання таких конструкцій обмежене жанром розмовної мови та художньої літератури, тобто це одиниці іншого рівня, ніж складні сполучникові речення... У зв'язку з цим є підстави назвати їх складними безсполучниковими комунікатами» [8, с. 632]. У цьому висновку, як свідчить цитата, ідеться, по-перше, про неможливість сприймати безсполучникові конструкції як реченнєві одиниці, по-друге, про те, що вживання розглядуваних конструкцій обмежується лише жанрами розмовної мови і художньої літератури. Такий підхід до характеристики безсполучникових складних речень визначає основні положення полеміки, що триває в сучасній синтаксичній науці: чи є безсполучникові складні конструкції реченнями і чи вживаються вони в книжних стилях мови, крім художньої літератури?

Не вдаючись у деталі визнання/невизнання безсполучникових складних конструкцій як реченнєвих одиниць, оскільки ця проблема лежить за межами нашої статті,

зупинимось лише на з'ясуванні питання про те, чи можливі безсполучникові складні речення (а не сполуки речень чи комунікати) у книжних стилях української мови.

Знайомство з науковою літературою свідчить, що ряд дослідників констатує наявність безсполучникових складних речень не тільки в стилі художньої літератури. Однак у цьому визнанні у них немає однастайності. Одні з них відзначають безсполучникові складні конструкції у публіцистичному та/чи науковому стилях [2, с. 140; 4, с. 64, 71; 6, с. 247; 12, с. 162, 164; 7, с. 179, 187; 5, с. 193]. Відмітною рисою такого погляду є те, що головною умовою можливого поширення безсполучникових складних речень у вказаних стилях визнається або розмовний компонент [13, с. 164], або настанова на імітацію розмовного мовлення (у художній прозі та драматичних творах), на розкутість викладу [9, с. 764]. Інші дослідники вказують на наявність таких структур і в офіційно-діловому стилі [2, с. 140; 4, с. 64, 71].

З'ясовуючи реальний стан поширення безсполучникових складних речень у книжних стилях української мови, визнано за доцільне дослідити і можливість функціонування будь-яких видів таких конструкцій, і наявність лише одного з їх видів у різних сферах використання мови. Таким окремим видом безсполучникових складних речень є безсполучникові утворення з пояснювальними відношеннями предикативних компо-

нентів. У розумінні цього різновиду речень спираємося на трактування і його класифікацію, обґрунтовані С.І. Дорошенком [2, с. 56–90]. Серед речень з пояснювальними відношеннями виділяються структури: 1) з **розгортаючою** частиною: *Саме тоді подумав: вся справа в тоні, в підході, в певних межах* (Остап Вишня); 2) з **уточнюючою** частиною: *І знай іще те: горить душа мужича* (А. Головка); 3) з **коментуючою** частиною: *У лісі дзвеніли пилки й лунали удари сокир — то будували нові будинки* (Ю. Збанацький); 4) з **доповнюючою** частиною: *Він посміхнувся, прихильно розглядаючи Дівчину: було їй років вісімнадцять...* (Ю. Смолич).

Матеріалом дослідження стали тексти Конституції України, Арбітражного процесуального кодексу, закону «Про вибори народних депутатів», Інструкції Головної державної податкової інспекції України про порядок обчислення та справляння державного мита; публікації газети «Урядовий кур'єр» (№№ 218–221 за 1996 рік); наукових видань (див. 2; 8 у списку літератури); художніх творів («Вир» Г. Тютюнника, драми М. Кропивницького), обсяг кожного з стилів близько 300 знаків.

Для одержання об'єктивної картини поширеності безсполучникових складних речень у розглянутих текстах було виявлено весь набір складних речень, а також окремо сполучникових (обох типів) і безсполучникових. Це дозволило визначити питому вагу безсполучникових складних речень цих різновидів у загальній кількості складних речень стосовно кожного книжного стилю.

Результати такі: серед складних речень безсполучникові становлять:

в офіційно-діловому стилі 2,5 %
у науковому 13,8 %
у публіцистичному 13,9 %
у художньому: в прозових творах .. 26,1 %
в драматургії 29,9 %

Ці дані доводять, що безсполучникові складні речення властиві всім книжним стилям. Підтвердженням цього є не тільки високий відсоток безсполучникових структур у художньому стилі, а й значний їх процент у науковому та публіцистичному стилях. Цілком зрозуміло, що в офіційно-діловому стилі питома вага безсполучникових складних речень незначна. Але важливо, що і в ньому наявний цей своєрідний тип складних речень.

Поряд з цим було проведено підрахунки, за якими встановлювалась питома вага складних безсполучникових пояснювальних речень на тлі загальної кількості безсполучникових конструкцій. Показники такі:

	офіційно-діловий *	науковий	публіцистичний	художній	
				проза	драматургія
розгортаючі	4,3%	0,3%	11,2%	29,7%	10,9%
уточнюючі	13,0%	26,8%	14,9%	7,3%	10,3%
коментуючі	—	—	0,6%	1,4%	0,7%
доповнюючі	—	2,6%	1,9%	2,3%	1,7%
усього	17,3%	29,7%	28,6%	17,8%	23,6%

Дані таблиці засвідчують наявність пояснювальних безсполучникових складних речень у всіх книжних стилях мови. Більше того, конструкції цього різновиду займають значне місце серед інших видів безсполучникових складних речень. Показово в цьому відношенні, що у таких контрастно протиставлюваних книжних стилях, як художній (прозові твори) та офіційно-діловий, а також як науковий і публіцистичний, виявлено рівнозначну питому вагу пояснювальних речень.

Проте різновиди безсполучникових речень пояснювального зразка репрезентовані у стилях мови неоднаково. У науковому

* Аналізовані тексти належать до законодавчого підстилю, який відрізняється від інших функціональних різновидів офіційно-ділового стилю особливою суворістю в оформленні й застосуванні мовних засобів. У зв'язку з цим слід звернути увагу на те, що речення розгортаючим і доповнюючим значеннями в адміністративно-канцелярському підстилі представлені значно активніше.

мовленні, як стверджують цифри, представлено три різновиди пояснювальних речень. Не відзначено лише коментуючого різновиду. В офіційно-діловому викладі виявляються лише два різновиди:

а) з розгортаючою частиною:

• При наданні громадянам пільг по державному миту за вчинення нотаріальних дій слід мати на увазі: 1. Не втрачають права на пільгу по державному миту за видачу свідоцтва про право на спадщину на жилий будинок, пай у житлово-будівельному кооперативі, квартиру... спадкоємці [які проживали із спадкодавцем...]. 2. При видачі громадянам свідоцтва про право на спадщину на жилі будинки в сільській місцевості для надання пільги по статті державного мита обов'язковою умовою є майбутнє проживання спадкоємців у цьому будинку. (Інструкція про порядок обчислення та справляння державного мита);

б) з уточнюючою частиною:

• Під час підрахунку голосів дільничного виборчого комісія повинна дотримуватися такої послідовності дій: 1) після закінчення голосування виборчого комісія гасить, підраховує та упаковує невикористані виборчі бюлетені...; 2) виборчий комісія встановлює за основним і додатковим списком виборців загальну кількість виборців на виборчій дільниці і кількість виборців [які взяли участь у виборах (одержали виборчі бюлетені)...]. (Закон про вибори народних депутатів України).

Інші різновиди, як свідчать дані, для офіційно-ділового стилю нехарактерні.

Разом з цим зауважимо, що дані таблиці, характеризуючи розглянутий матеріал, не відображають усієї мовної реальності, і тому потребують доповнення. Так, факти свідчать, по-перше, про те, що у науковому стилі функціонують безсполучникові пояснювальні речення усіх чотирьох різновидів [3]; по-друге, про те, що офіційно-діловий стиль також не обмежується використанням безсполучникових складних конструкцій розгортаючого й уточнюючого різновидів. У ньому виявляються представлені також речення з коментуючим і доповнюючим значенням. Наприклад:

• 1) 7. Господарюючи суб'єкти для заняття торговельною діяльністю можуть мати... 2) палатки, кіоски [які займають окремі приміщення, але не мають торговельного залу для покупців,] — дрібнороздрібна мережа; 3) тривалий час діючі спеціально обладнані пристосування для дрібної торгівлі: автомагазини, лотки, розвозки тощо — пересувна мережа... (Порядок заняття торговельною діяльністю і правила торговельного обслуговування населення);

• Дома, у пакунку, який передав йому (гр. Павлову В. І.) Петренко О. Г., він виявив чоловічу шапку із штучного хутра вартістю 1.5 млн крб., — такі продавали в універмазі. (З постанови про порушення кримінальної справи).

Хоча такі структури становлять поодинокі випадки, однак факт їх використання в офіційно-діловому стилі заперечувати неправомірно.

Найбільш широко, як свідчать цифри, пояснювальні безсполучникові речення представлені в публіцистичному стилі, меншою мірою — у науковому викладі та драматургії. Найменше їх виявлено у прозових творах і текстах офіційно-ділового стилю. Показово також, що й питома вага їх різнилась не дуже. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що особливості використання побудов цього різновиду мають не поспіль стильову приналежність. Очевидно, слід погодитися з тим, що зі структурно-граматичного погляду аналізовані конструкції можуть не виявляти віднесеності до певної сфери застосування, тобто вони можуть бути стилістично нейтральними. Обмеженість у використанні досить часто обумовлена не структурними моделями, а тими лексичними елементами, що наповнюють їх і становлять стрижень структури, є їх конструктивними складниками. З цього погляду з усіх різновидів пояснювальних конструкцій розгортаючим реченням найбільш притаманне вживання стилістично обмеженої лексики в ролі опорного компонента. Наприклад, серед слів першої частини безсполучникового складного речення, що вимагають пояснення другим компонентом, у художній літературі зустрічаються: *бачити, відчувати, гомоніти, дорікати, думати, згадати, нарадити, проси-*

ти, чути, шепотіти, у публіцистичному стилі — *зазначати, засвідчувати, заявити, констатувати, наголошувати, у науковому стилі — вважати, вказати, зазначити, підкреслити, свідчити, стверджувати, в офіційно-діловому — встановити, доповідати, заявити, інформувати, попередити* тощо. Такі слова виявляють обмеженість у використанні конкретним стилем, однак це не виключає можливості функціонування розгортаючого різновиду як структурно-граматичного типу в стилях української мови.

На відміну від цього різновиду конструкції з уточнюючим значенням часто припускають вживання в ролі опорних слів стилістично нейтральної лексики (поряд з стилістично обмеженою). До них належать; займенникові слова *так, такий*, повнозначні частини мови, позбавлені конкретно-речового вираження (*варіант, вид, висновок, низка, питання, ряд*), а також їх різноманітні поєднання.

Стилістично нейтральний характер можуть мати й конструкції з коментуючим і доповнюючим значеннями. У реченнях з доповнюючими відношеннями між компонентами друга частина становить доповнення чи додаткове зауваження до висловленого у першій частині. Продовження викладу може стосуватися як усієї першої частини, так і окремого слова (чи словосполучення), що, однак, не є конструктивною особливістю. Тому речення цього різновиду при потребі легко вводяться у всі книжні стилі мови. На противагу їм, коментуючі речення демонструють своєрідність стилістичного функціонування залежно від того, що саме коментує друга частина — всю предикативну частину чи окреме слово (словосполучення). Конструкції, у яких дотримується перша умова, трапляються, хоч і рідко, у всіх книжних стилях.

Поряд з тим заперечити факт стильового обмеження окремих конструкцій не можна. Це стосується в першу чергу безсполучникових складних речень розгортаючого різновиду з пропущеною ланкою логічного викладу, як-от: *Я глянув: Лісничий і Вовк* (І. Микитенко); з доповнюючо-оціночно-висновковою частиною: *«Історії» траплялися таки частенько — то правда* (В. Козаченко); а також коментуючих ре-

чень, у яких друга частина коментує окреме слово (словосполучення): *...Он слід легкий: то перебіг русак!* (М. Рильський); або побудов з оцінним значенням: *...Під гаєм пасіка була, — Ну, рай та й тільки!* (Л. Глібов). Сферою їх застосування є художній та публіцистичний стилі, меншою мірою — науково-популярний виклад.

Підсумовуючи, ще раз наголосимо: мовні факти переконливо доводять загальнотильовий характер безсполучникових складних речень взагалі і їх пояснювального виду зокрема. Це надзвичайно важливо для усвідомлення того, що й вивченню такі структури повинні піддаватися на рівні з іншими складними реченнями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волох О.Т., Черемисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис. —К., 1989;
2. Дорошенко С.І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. —Харків, 1980;
3. Загrevський Є.І. Безсполучникові складні речення з пояснювальними відношеннями частин у науковому стилі української мови // Лінгвістичні дослідження. Науковий вісник —Харків, 1997. —Вип. 3. —С. 137—141;
4. Изаренков Д.И. Бессоюзное сложное предложение. Система языка и обучение иностранцев русской речи. —М., 1990;
5. Коваль А.П. Науковий стиль сучасної української літературної мови. Структура наукового стилю. —К., 1970;
6. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови, ч. 2. Синтаксис. —К., 1965;
7. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови. —К., 1992;
8. Слинко І.Т., Гуїванюк М.Т., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. —К., 1994;
9. Современный русский язык/Под ред. В.А.Белошапковой. —М., 1989;
10. Стилистика русского языка/Под ред. Н.М.Шанского. —Л., 1982;
11. Сучасна українська літературна мова/За ред. М. Я. Площ. —К., 1994;
12. Ширяев Е.Н. Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке. —М., 1986.

ЗАСОБИ ГРАМАТИКАЛІЗАЦІЇ В БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕННЯХ ПОЯСНЮВАЛЬНИХ ВІДНОШЕНЬ

Є.І. Загrevський

постереження над граматичною природою складних речень переконливо доводять, що відсутність сполучника не позбавляє предикативні частини можливості вступати у синтаксичні зв'язки. У пошуках і знаходженні ознак граматичного зв'язку за умов безсполучниковості, а отже, у визнанні граматичності безсполучникових речень особливого значення набуває необхідність врахування інших показників зв'язку. У зв'язку з цим видається перспективним звернення до сформульованого С.І. Дорошенком поняття про граматикизовані засоби. У його основу покладено розрізнення засобів зв'язку в сполучникових і безсполучникових реченнях. Так, якщо у сполучникових реченнях визначальними виступають граматичні засоби (сполучники), а граматикизовані засоби (інтонація, порядок розташування предикативних частин, відношення видо-часових і способових форм предикатів, лексичні елементи) є лише супровідними, то в безсполучникових складних реченнях «граматичний зв'язок спирається на сукупність граматикизованих засобів (підкреслено нами — З.Є.) як основних конструктивних одиниць синтаксичного об'єднання частин» [1, с. 11].

Помічено, що кожен різновид безсполучникових складних речень послуговується одразу кількома граматикизованими засобами, але основним у них виступає, як правило, один із засобів. Здебільшого вираження семантико-синтаксичних відношень між предикативними компонентами безсполучникових складних конструкцій залежить від окремих лексем. Вони виявля-

ються одним з важливих засобів внутрішньої організації безсполучниково об'єднаних предикативних частин. Це пояснюється тим, що лексеми не тільки впливають на семантичні відношення частин, а й за певних умов можуть демонструвати синтаксичну активність, беручи участь в організації складного речення. До речі, така властивість помітна і в сполучниковому типі складних речень (наприклад, коли окремі слова можуть передбачати вживання того чи іншого сполучника). У безсполучникових складних реченнях функцію граматикизованих засобів поєднання частин виконують насамперед слова, що зумовлюють необхідність і обов'язковість появи другої частини і потребують продовження викладу. Саме такою властивістю характеризуються безсполучникові складні речення з пояснювальною семантикою, яка становить предмет нашої уваги.

Серед безсполучникових складних речень з пояснювальними відношеннями розглядаємо чотири різновиди: 1) речення з розгортаючою частиною; 2) речення з уточнюючою частиною; 3) речення з коментуючою та 4) речення з доповнюючою частиною [1, с. 22–23].

Речення з розгортаючою частиною. Лексичними показниками граматичного зв'язку виступають розташовані в першій частині слова (як правило, дієслова з сильною валентністю), що вимагають обов'язкового поширення, розгортання змісту.

Відповідно, друга частина становить поширювач таких слів. Наприклад: 1. *На власні очі побачив і переконався* — його [Ласієві] справи різняться від Яцухненкових, як небо від землі (Ю.Збанацький); *Майнуло синові: добре, мабуть, [батько] зарядився, що так твердо ступає...* (О.Гончар). Можна виділити кілька семантичних груп слів, що зумовлюють появу розгортаючої частини:

1. Слова із значення мови, повідомлення, передачі інформації: *говорити, казати (сказати, переказати, підказати), торочити, шепотіти, кричати, захлинатися, хвалитися, гомоніти, судити, самокритикуватися, затюкати, запевнити, заспокоїти, гарантувати, відповісти, відмовити, відікнуватися, віджартовуватися, скаржитися, жалітися, дорікати (допикати); прохати (запрошувати, припрошувати), умовляти, заклинати, помолити, улещувати, вимагати (натиснути, тиснути); плакати, заскиглити, сміятися (реготіти), кепкувати, етлумачувати, учити, заявити, свідчити (засвідчувати), інформувати, зазначити, констатувати, наголошувати, підкреслювати, оголосити, наказати, вирішити, постановити, схвалити, присудити, підсумувати, запевнити тощо.*

2. Слова із значенням сприймання, одержання інформації: *бачити, чути (почути), відчувати, передчувати, запримітити (підмітити, помітити), впізнати, розпізнати, зрадіти, позаздрити, дивуватися, прочитати.*

3. Слова із значенням мислення, роздумів, знання, пам'яті: *думати (задуматися), обмислювати, розмірковувати, гадати (прикидати), згогдатися, збагнути, зрозуміти, пригадати (задати), знати, вірити, запам'ятати, усвідомити, уявити, впевнитися.*

Використовувані в ролі опорних компонентів слова мовлення — сприймання — мислення займають найчастіше кінцеву позицію першої частини і завжди виділяються логічним наголосом. Саме це у поєднанні з інтонаційним оформленням (перша частина супроводжується інтонацією незавершеності) й сигналізує про продовження викладу.

Важливість цих граматицізованих засобів для утворення безсполучникової конструкції розгортаючого різновиду підтверджується і тими випадками, коли у позицію опорного елемента потрапляють слова, що набувають значення мовлення — сприймання — мислення власне у контексті: *Як блискавкою прорізало мізок: сцені в хаті, батькова Біблія і цей погляд на прощання...* (І. Багрянний). Більше того, окрему групу становлять конструкції, у яких опорні слова взагалі не мають такого значення. Вони вказують не на мовлення — сприймання — мислення, а на кінцеву фазу сприйняття. Опорними виступають слова *виходить, з'ясувалося, виявилося*: *У тебе виходить: набрав чоловік соломи у хліву — вже вкрав* (Г. Тютюнник).

Відмітно, що у безсполучникових складних реченнях цього різновиду вживаними є й слова зі значенням заперечення або з часткою *не*, як-от: *А ще ви не помітили, Максиме Антоновичу, — в них на двох плугах іржавинка* (Ю. Збанацький).

Однак коло опорних слів не обмежується лише дієсловами. У ролі таких слів можуть вживатися також дієприкметники, дієприслівники, прислівники. Наприклад: *Але в даному разі я переконаний: фінансування освіти мало залежатиме від зміни персоналу* (з газети); *Петро Карпович стежив за ним одним оком, сам собі дивуючись: чому б то син прямує в президію* (Ю. Збанацький); *Всім же ясно, навіть дітям: земля велика* (О.Довженко).

Речення з уточнюючою частиною

У них перша частина включає слова, які потребують уточнення чи конкретизації. Друга ж частина становить їх уточнення, конкретизацію. Серед опорних слів, що передбачають появу другого компонента, перш за все виділяються слова з вказівним значенням. Найчастіше це вказівні займенники *такий (отакий), так, (отак), те, ти (оте, оце)*, частки *ось, от, он*, числівник *один* у займенниковому значенні, вказівні сполучки типу *ось (от) що (чому, який), ось (на тобі, наприклад: А мені [снилося] отак наче йду я житом отам десь на Оліяновому ярку...* (Гр.Тютюнник); *В одному вороги сходилися: усі пили каву* (М.Кош

бинський); *З хлопцями* [, кому попався інструмент без ручки,] було **те ж саме**: вони перекидали його з долоні в долоню, як жарину, і сміялися так, ніби їх лоскотали (Гр.Тютюнник); *Причина ось у чому*: організації [, що постраждали внаслідок цих злочинів,] не повідомляють про них [, оскільки вважають, що це може призвести до втрати їхньої репутації або до повторних злочинів] (з газети).

Подібну функцію можуть виконувати також питальні й відносні займенники. Пор.: **Як це**: *раз-два — і нема чоловіка* (Гр.Тютюнник); *Он одружився як — інший би перед Кисачкою шапку гнув, умовляв би, улещував Архипа, а цей...* [одружився без батькової згоди] (Ю. Збанацький); **І чого** *вставати їм* [предкам] — *тісно лежати в землі?* (О.Гончар); **Ще чого** *бракувало — кидати печене й варене та й тягни линди в світ за очі* (Ю. Збанацький).

Іншу групу становлять слова, позбавлені вказівності. Найпомітнішими серед них є іменники на позначення мовлення — сприймання — мислення: *балачка, лемент, крик, випрок, команда, прохання, думка, міркування, ідея; догадка, досада, непевність, підозра, подив, радість, тривога, хвилювання, зверхнуття*. Продуктивними є й слова інформативного значення: *проблема, завдання, питання, пояснення, інформація, причина, умова, обставина, мета, результат, наслідок, порада, повір'я, спостереження, слово, прислів'я, приказка, гасло, девіз, аксіома, приклад, напис, оцінка*. Функцію опорних слів виконують також віддієслівні іменники (часто — етимологічно): *вихід, підхід, зарок, забава, розвага, загибель, втрата, відміна, вимога, посада, розміри, здобутки, зміни, слова, позбавлені конкретно-речового значення: біда, рахуба, горе, диво, клопіт, морока, чари, феномен, сон, кошмар, видовище, колотнеча, мирнота, перемир'я, збирище, чортівня, правда, новина, істина, нелад, правило, закон, порядок, обов'язки, план, вік тощо*; іменники іншомовного походження: *конфлікт, сюрприз, солідність, перспектива, прогноз, діалектика, момент, позиція, характер, процес*. Пояснюватися може і конкретна лексика: *козарлюга, дніпрянка, не дівка, степ, долина, город, містечко, пекло, картина*

тощо. Наведемо приклад: *Дивовижно, але факт — гордість України концерн «Азов-маш» задихається під пресингом фінської фірми «Конс-Кранес»* (з газети); *І блідий місяць освітлює зовсім вже іншу картину в степу: іде Катерина і Голик Валерій* (О.Довженко); [...] *він* [Семко] *і сьогодні повертається з роботи з шабашкою: в руках котив велосипед, а на ньому — дошки свіженьки...* (О.Гончар); *Твоя жінка не дівка: їй заміж не йти* (І.Нечуй-Левицький).

У цій же функції можуть вживатися: субстантивовані прикметники: *І ось зроблено майже неможливе: за кілька годин, просто в борозні, була замінена в тракторі зіпсована деталь* (Ю.Збанацький); прикметники: *Бочка вищерт повна: через віння ллється* (Остап Вишня); числівники (найчастіше у сполученні з іменниками): *В коцюби два кінці: один по мені, другий по вас* (І.Нечуй-Левицький); *Коли ось двері на ганок — руп! — виходять троє: двоє, чую, фашисти, а третій Панько Нужник [, за старосту вони його призначили]* (Остап Вишня); займенники: *Йому [мужику] ще нічого: рік лутив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є йому морду...* (М.Коцюбинський); *А його, Баглаєва, філософія інша: труд і труд* (О.Гончар); дієслова: *А хто на Радківщині поле зіпсував, огріх на огріхові?* (Г.Тютюнник); прислівники: *Нехай вже буде ні по-моєму, ні по-вашому: нехай буде чотири карбованці* (І.Нечуй-Левицький); *Тепер стало діло напереверт: на людському полі стояли полукіпки, а панський хліб стояв незжатиий* (М.Коцюбинський); вставні слова: **Справді**, *Вірунько: хіба ти маєш право вільного громадянина — за вухо?* (О.Гончар).

У ролі опорних елементів часто вживаються не окремі слова, а словосполучення: *Прожили вони один вік: баба сто років, і хата сто років, баба згорбилась, і хата згорбилась* (Гр. Тютюнник); *Ходить отак набокувати: хить-хить, ніби картоплю під плуг садить* (Гр.Тютюнник). Функцію опорного компонента часто виконують і більш складні одиниці. Надзвичайно продуктивними є речення, у яких пояснюючий компонент прогнозується по-

рівняльним зворотом чи фразеологічною одиницею; *Життя наше, як тее колесо: котиться з гори на гору, тоді цоп — упало...* (Гр.Тютюнник); *Парасине діло теляче: де накажуть, там і стій!* (Ю.Збанацький). У тій же ролі засвідчуються сполуки вказівного займенника із залежною від нього підрядною частиною: *І знову накотилася на Баглая те, що давно вже не нахочувалось: оця якась невловима тривожність світу, полігонність його* (О.Гончар). Незважаючи на різний характер опорних елементів, усім їм притаманна спільна риса: вони вимовляються з обов'язковим логічним виділенням і найчастіше займають кінцеву позицію у першому компоненті складної структури, що сигналізує необхідність другої, пояснюючої частини.

Речення з коментуючою та доповнюючою частинами від розглянутих різновидів відрізняються рядом особливостей: у їх першому компоненті немає слів, які б обов'язково вимагали продовження викладу, відповідно у них немає логічно виділюваних спів; перша частина вимовляється з дещо більшим пониженням тону в кінці, що надає їй семантичної самостійності. Специфіка цих речень у тому, що лексичні елементи, які виконують роль засобів зв'язку, містяться у другій частині. Так, у коментуючих реченнях другий компонент включає вказівні займенники *це (оце), то, те (теє)*, рідше — прислівниковий займенник *так*, які й співвідносять другу частину з усією першою чи окремим її елементом. Наприклад: *Там, на чорному тлі шибок, щось біліє... то Хо...* (М. Коцюбинський).

Доповнюючі ж речення можуть містити у другій частині: а) особові займенники: *То вела свою бригаду Христина Бойко — вона обслуговувала обидва височанські колгоспи* (Ю.Збанацький); займенниковий прислівник: *Ще більше мух виявилось у*

їдальні [куди відвідувач теж зайшов,] — тут всюди вони брумчали... (О.Гончар); б) вказівний займенник *це* або прислівниковий займенник *так*: *За два тижні «великий» — так вівчарі пошепки називали ведмедя — зарівав ще п'ять корів* (М.Коцюбинський); *І є Еквадор — це країна* (Гр. Тютюнник); в) вказівні займенники *то, це (оце), те*, що співвідносять другу частину з усією першою: *Цінять його на службі, це правда* (О.Гончар).

Відмітно, що розташування лексичних елементів у першій (розгортаючі й уточнюючі речення) чи в другій частині (коментуючі й доповнюючі) впливає на характер граматичного зв'язку. Однак незважаючи на своєрідність структурно-граматичного оформлення, семантичні відношення дозволяють віднести речення усіх чотирьох різновидів до одного виду. Це стається завдяки тому, що в семантико-синтаксичній організації цього різновиду речень бере участь своєрідна лексика, яка сприяє вираженню саме відношень пояснювальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дорошенко С.И. Бессоюзные сложные синтаксические конструкции в современном украинском языке. Автореферат... Докт. филол. наук. — К., 1981.

